

T.C. MALTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İNSAN HAKLARI ANABİLİM DALI

TÜKETİM TOPLUMUNDA ÇALIŞAN İNSAN
VE
ÇALIŞMA HAKKI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SERHAT DURUP

141128101

DANIŞMAN ÖĞRETİM ÜYESİ:
PROF. DR. İOANNA KUÇURADI

İstanbul, Eylül 2016

T.C. Maltepe Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

30.09.2016 tarihinde tezinin savunmasını yapan Serhat DURUP'a ait "Tüketim Toplumunda Çalışan İnsan ve Çalışma Hakkı" başlıklı çalışma, Jürimiz tarafından Sosyal Bilimler Enstitüsü İnsan Hakları Anabilim Dalı İnsan Hakları Tezli Yüksek Lisans Programında Yüksek Lisans Tezi Olarak **Oy Birliğiyle /Oy Çokluğuyla** kabul edilmiştir.

Prof. Dr. İoanna KUÇURADI
(Başkan)-Danışman

Doç. Dr. Muttalip ÖZCAN
Üye

Doç. Dr. Hülya ŞİMGA
(Üye)

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, tüketim toplumu modelinin insan hakları açısından ne türden problemler içerdiğini ve tüketim toplumunda çalışan bir varlık olarak insanın bunlardan nasıl etkilendiğini, insanın değeri bilgisi temelinde göstermektir.

Araştırmanın ilk bölümünde, çalışma kavramı insanın değeri bilgisi temelinde anlatılmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde, insan haklarını korumaya yönelik oluşturulan belgelerde çalışma hakkının nasıl ele alındığı incelenmiştir. Üçüncü bölümde de tüketim toplumu modelinin insan hakları ihlallerine yol açıp açmadığı tartışılmıştır.

Sonuç bölümünde ise, tüketim toplumu modelinin yarattığı koşullarda insan haklarının korunması için yapılabilecek olanlar ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tüketim toplumu, insan hakları, insanın değeri, çalışma hakkı.

ABSTRACT

The purpose of this study is to show certain problems inherent in the consumer society model and the effects of these problems on the human being as worker, considered in the light of the knowledge of the value of the human being.

In the first chapter we discuss the concept of work from the viewpoint of the value of the human being. The second chapter consists of the study of articles related to the right to work in international documents. And in the third chapter the question of whether the model of consumer society itself causes violations of human rights is discussed.

In the last chapter suggestions are put forward concerning what can be done for the protection of human rights under the conditions created by the consumer society.

Keywords: Consumer society, human rights, the value of human being, the right to work.

TÜKETİM TOPLUMUNDA ÇALIŞAN İNSAN

VE

ÇALIŞMA HAKKI

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER	iii
GİRİŞ	1
1. İNSANIN DEĞERİ TEMELİNDE İNSAN HAKLARI VE ÇALIŞMA KAVRAMI	3
1.1. İnsan Hakları ve İnsanın Değeri	4
1.2. Bir İnsan Fenomeni Olarak Çalışma ve İnsan Hakları	12
2. İNSAN HAKLARI VE ÇALIŞMA HAKKI	22
2.1. Uluslararası Çalışma Örgütü'ne (ILO) Göre Çalışma Hakkı	22
2.2. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde ve Uluslararası Sözleşmelerde Çalışma Hakkı	28
3. TÜKETİM TOPLUMU	36
3.1. Tüketim Toplumunda İnsan Hakları	39
3.2. Tüketim Toplumu, Devlet ve Serbest Piyasa Ekonomisi	48

SONUÇ	57
KAYNAKÇA	60
ÖZGEÇMİŞ	64

GİRİŞ

Bu araştırmanın konusu, *tüketim toplumu* modelinin insan haklarına ve *tüketim toplumunda çalışanın* haklarına etkileridir. Araştırmada, *tüketim toplumu* ve *tüketim toplumunun* çalışan insan üzerindeki etkisi, insanın değerini tanıma ve koruma istemleri olarak insan hakları için ne gibi sonuçlar yaratabileceği tartışılacaktır. Bu bağlamda *İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi*'nde ve insan haklarının korunması ve geliştirilmesi için oluşturulan belgelerde yer alan “çalışma hakkı”, bu belgelerin uygulama politikaları göz önünde bulundurularak incelenecektir.

Çağımızda egemen olan tüketim toplumu modelinin, kişilerin temel haklarının korunmasıyla ilgili olarak neden ve nasıl problemler yarattığının açıklığa kavuşturulması, günümüzde yaşanan insan hakları ihlallerinin nedenlerinden en azından bir kısmının anlaşılmasında olduğu kadar, ileride alınabilecek önlemlerin belirlenmesinde de etkili olacaktır.

Araştırmanın ilk bölümünde, çeşitli filozofların ve sosyologların görüşlerinden hareketle, çalışma kavramının hangi anlamlarda kullanıldığı ve bir insan fenomeni olan *çalışmanın* antropolojik önemi tartışılacaktır. Çalışma kavramının farklı anlamlarda kullanımları gösterilirken, çalışmanın insanın değeri temelinde insan haklarıyla ilişkisi gösterilecek ve temelini insanın değerinde bulan insan haklarıyla ilişkisinin görülebilmesi için, ilk bölümün birinci alt kısmında, insanın değeri ve insan haklarıyla ilişkisi gösterilecektir.

İkinci bölümde, *İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi*'nde ve uluslararası sözleşmelerde *çalışma hakkıyla* ilgili olan maddeler incelenecektir. Çalışma hakkının nasıl ve neden korunması gerektiğinin önemini vurgulayan maddeler, uluslararası metinlerin *gelişme/kalkınma (development)* anlayışları göz önünde bulundurularak değerlendirilecek ve çalışma hakkının neleri talep ettiği veya etmediğiyle ilgili sorulara, insan hakları bağlamında yanıt aranacaktır.

Çalışma hakkı ile nelerin dile getirildiği açıklığa kavuşturulduktan sonra, üçüncü bölümde *tüketim toplumunda çalışmaya* bakılacaktır. Tüketim toplumunda

alışan bir varlık olarak insan incelenirken, tüketime toplumunun insan üzerindeki etkileri, devlet ve serbest piyasa ekonomisi çerçevesinde tartışılacaktır. Bu tartışmanın dayandığı önemli kavramlar, belli başlı filozofların ve sosyologların düşünceleri ile karşılaştırılıp sorgulanacaktır.

Sonuç bölümünde de, insanın ayırt edici özelliklerinden biri olan *alışmanın*, tüketim toplumunda aldığı şekil gözönüne alınarak, insanın ayırt edici bir özelliği olarak devam edip etmediği sorusu cevaplanmaya çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM: İNSANIN DEĞERİ TEMELİNDE İNSAN HAKLARI VE ÇALIŞMA KAVRAMI

Kavramlar çoğu zaman tehlikeli hale gelmektedir, getirilmektedir. Anlaşmazlıkların, belirsizliklerin, çatışmaların, hatta ölümlerin nedeni olabilmektedir. İnsanların insana yakışır şekilde yaşamaları için var olan insan hakları kavramı bile, çıkarlar uğruna tehlikeli hale getirilebilmektedir.

Bazı tehlikeli şeyleri sayın, deseler, bunlar arasında kavramları söz gelişi, sayar mıydınız? Dünyada olan bitenlere bakılırsa, pek suçsuz görünmüyor kavramlar. Tehlikeli olmalarından biz sorumluyuz, yarattıkları sonuçlardan olduğumuz gibi. Bir kavram ne zaman tehlikeli olur? İçeriği bulanık olduğu halde, herkes bu kavramı bildiğini sanınca. Korkarım, insan hakları tehlikeli bir kavram olmuştur bile. Felsefe onları yeniden ele almalı, içeriklerini didiklemelidir (Kuçuradi, 2011a, s. 1).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra birkaç devletin öncülüğünde, yaşanan olumsuz durumlardan insanları korumak, insanın değerini göstermek ve böyle olumsuzlukların tekrar yaşanmasını önlemek amacıyla BM kurulmuş, hemen ardından *İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi* hazırlanmıştır. Evrensel Bildirge'nin maddeleri, insanın bir olanaklar varlığı oluşundan hareketle, insanın bu olanaklarının gerçekleşmesi ve geliştirilmesi için, gerekli koşulların yaratılmasını talep eder (Kuçuradi, 2011a, s. 2).

İnsanı bir olanaklar varlığı olarak görmek, felsefe temelli bir antropolojinin sağladığı bilgilerden hareket edildiğini, başka bir deyişle, *felsefi antropolojinin ontolojik temellere dayandığını* göstermektedir. Antropolojinin ontolojik temellere dayanmasını, insanın yapıp etmelerinde gören Takiyettin Mengüşoğlu, insanın bu yapıp-etmeleri sonucunda edinilen başarıların da ancak insanın somut bir bütün olarak kavrandığında anlaşılabilirliğini söylemektedir (1988, s. 49). Mengüşoğlu, bir bakıma *insan* kavramının sonradan ortaya çıkmış gibi anlaşılmasına karşı çıkmaktadır. “Bunun anlamı şudur: İnsan bilim tarafından uydurulmuş bir kavram değildir; o bütün yapıp-etmeleriyle birlikte öteki var olan şeyler yanında yerini alan bir varlık-alanıdır” (Mengüşoğlu, 1988, s. 49). Ontoloji temeline dayanan felsefi antropoloji,

(...) insanı özel bir varlık alanı olarak ele alır ve bu varlık alanından kalkar. İnsanın varlık alanından da insan fenomenleri, insan doğasının varlık-öğeleri, insanın yaptığı, ortaya koyduğu “şeyler” insan başarıları anlaşılmalıdır (Mengüşoğlu, 1988, s. 54).

Daha açık bir ifadeyle, Mengüşoğlu, insan kavramının içinin, onun yapıp etmeleri ile doldurmak gerekliliğini vurgulamaktadır. İnsan, fenomenleri ve başarılarıyla vardır.

Bu

(...) fenomen ve başarılar, insan varlığının taşıyıcısıdır; yani onlar olmadan insan yaşayamaz; hiç olmazsa, şimdi ve tarihte karşılaştığımız şekliyle yaşayamaz. Bundan dolayı bu fenomen ve başarıları Nietzsche'nin bir deyimini ile insanın “varlık-kosulları” adını veriyoruz (Mengüşoğlu, 1988, s. 49).

Yapıp etmeler ile eylem dünyasına dikkat çeken Mengüşoğlu'na göre insan,

(...) bilen, düşünen, karar veren, eylemde bulunan (amaçlı hareket eden), zaman bilinci olan, çalışan ve bu gibi, sırf insana özgü özellikleri olan bir varlıktır (aktaran Kuçuradi, 2010, s. 58).

İnsanın olanaklarını kişilerde korumak ve geliştirmek insan türünün bir ödevidir. İnsanın bu olanaklarının korunması, yani gerçekleştirilmesi ve geliştirilmesi her tek insanın ödevidir. İnsan haklarının neleri ifade ettiği, *insanın değeriyle* ilişkisi bu bölümün birinci alt bölümünde anlatılmaya çalışılacaktır. Birinci bölümün ikinci alt bölümünde ise, insana özgü olan “çalışma” etkinliğinin, kavramsal olarak hangi anlamlarda kullanıldığı ve neden bir insan hakkı olduğu gösterilmeye çalışılacaktır.

1.1. İnsan Hakları ve İnsanın Değeri

İnsan hakları, bir olanaklar varlığı olarak insanın bu olanaklarını geliştirmesi için gerekli koşulları talep eden ilkeler olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanın varlık koşullarının geliştirilmesi için, öncelikle insanın bütünlüğü ve insanın aktif halde olması gerekmektedir. *İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi*'nin “Bütün insanlar haklar ve onur bakımından eşit doğarlar. Akıl ve vicdanla donatılmışlardır ve birbirlerine kardeşçe davranmalıdırlar” diyen birinci maddesi, bildirgenin dayandığı insan anlayışını dile getirmektedir,

(...) insan olma, yani belirli olanaklar ve yetenekler taşıyan bir tür olma, bu türün üyesi olan her kişinin başka kişilere belirli bir şekilde muamele etmesini ve başka kişilerinden belirli bir şekilde muamele görmesini gerektiriyor: her kişi başkalarına öyle muamele etmeli ve başkalarından öyle muamele görmeli ki, insanın değerini (varlıktaki özel yerini) ya da onurunu oluşturan bu belirli olanakların gerçekleşebilmesi engellenmesin; her kişi, (yapabildiği kadarıyla) insanın olanaklarını gerçekleştirebilme fırsatına sahip olsun. Evrensel Bildirge, bu olanağın belli başlı koşullarını dile getirmeyi amaçlıyor (Kuçuradi, 2011a, s. 105).

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin bu şekilde okunması, daha açık bir ifadeyle, insan haklarının muamele görme ilkeleri olarak görülmesi yanında muamele etme ilkeleri olarak da değerlendirilmesi, onların daha iyi anlaşılmasını sağlar. Bununla birlikte insan haklarının, insanın olanaklarını geliştirmesi için bazı talepleri dile getirdiğini bilen her kişi, insan haklarına hiçbir şekilde karşı çıkmayacak, aksine insan haklarının geliştirilmesi için mücadele edecektir.

Muamele görme ve muamele etme ilkeleri olarak insan haklarının hep bir etik ilişkide korunmaları söz konusudur

Etik ilişki, belirli bir bütünlüğü olan bir kişinin başka insanlara yönelen eylemleriyle yaşayarak var kıldığı ilişki türüdür. Bunun dışında, diğer bütün insanlararası ilişkiler, bir grup üyesi olarak kişinin içinde bulunduğu veya kurduğu ilişkilerdir. Ne var ki, yaşamda, kişinin bir grup üyesi olarak kurduğu bütün ilişkilerin temelinde, etik bir ilişki söz konusudur, ya da bu ilişkiler, sonunda gelip etik bir ilişkiye dayanır (Kuçuradi, 2011b, s. 5).

Bu da bize gösteriyor ki, yaşayan her insan başka insanlarla nasıl bir ilişki içerisinde olursa olsun, bu ilişkiler etik ilişkidirler. Kuçuradi'nin insan haklarının, etik ilkeler olduğunu söylemesi, muamele etme ve muamele görme ilkeleri olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. İnsan haklarının sadece muamele görme istemleri olarak anlaşılması, insan haklarını tanımlamada yetersiz kaldığından, insan haklarının aynı zamanda muamele etme istemleri olarak da görmek gerekmektedir. Nasıl ki insanca muamele görmeyi bekleyenler kişilerse, bu muameleyi başkalarına gösterecek olanlar da yine kişilerin kendileridir. Bu haliyle de insan hakları "etik istemler" dile getirmektedir (Kuçuradi, 2011b, s. 250). Bir çıkış yolu olarak tek tek insanları düşündüğümüzde, bu durumların farkında olan,

(...) kişilere yapılan haksızlıkların karşısında (...) boğazı tıkanan, midesi bulanık kişi için tek çıkar yol, kendisini bir örnek olarak öne sürüp, insanca yaşamak, böyle bir yaşamın her yönden gelen tehlikeleri ne olursa olsun, insana –kendi kendisine– yakışırca yaşamaktır (Kuçuradi, 2010, s. 5).

Kuşku yok ki olumsuz örnekleri yaratan da, buna karşı çıkan da tek tek insanlardır. Nasıl ki İkinci Dünya Savaşı'nı başlatanlar insanlarsa, bu savaştan sonra *İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi*'ni hazırlayanlar da tek tek insanlardır.

İnsan haklarını bir bütün olarak gören Kuçuradi, bunları temel haklar olarak iki başlık altında toplamaktadır ve bunları “kişilerin belirli bazı insansal olanaklarının korunabilirliğinin koşullarıyla ilgili talepler” olarak tanımlamaktadır (2011, s. 32). İnsanın bu olanaklarını, kişilerde korunma talebi bilgisini “sağlayan felsefi antropolojidir; onların değerinin bilgisini sağlayan ise, tarihteki insan başarılarının değerlendirilmesidir” (Kuçuradi, 2011a, s. 33). Kişiler ve dolayısıyla yöneticiler, bu bilgi sayesinde insan haklarını korumaya çalışacaktır. Bu bilgiyle birlikte insan haklarına genel olarak bakıldığında, insanların sırf insan oluşundan dolayı bazı gerekleri dile getirdikleri de ortaya çıkar.

Çeşitli uluslararası belgelerde ve çeşitli anayasalarda “temel haklar” başlığı altında kişi hakları, yurttaş hakları, sosyal-ekonomik-kültürel-siyasal haklar gibi hak türlerini; bu başlıklar altında da, bazıları ortak, bazıları ayrı olan çeşitli tek tek hakları (ve özgürlükleri) görürüz (Kuçuradi, 2011a, s. 3).

Bu istemlerin “bir kısmı insan olanaklarıyla doğrudan ilgilidir; başka bir kısmı bu olanakların geliştirilmesi için genel olarak gerekli önkoşullarla, başka bir kısmı ise bazı (değişken) koşullarla ilgilidir” (Kuçuradi, 2009a, s. 74). İstemlerdeki bu koşul farklılığı, insan hakları kavramının bir bütün olmadığı anlamına gelmemektedir. Kuçuradi hakların korunma yollarındaki farklılığı şöyle ifade etmektedir:

(...) “insan hakları” terimini, ancak ilk iki tür istemler için kullanmak ve insan hakları kavramına, kişi güvenliğine ilişkin istemleri ve/veya “temel özgürlükleri” ile insanın olanaklarını korumanın genel olarak önkoşullarına ilişkin istemleri (sağlık için gerekli yaşama düzeyi, eğitim, çalışma v.b. hakları) kapsamak eğilimindeyim. İlk türden istemler, doğrudan doğruya insanın olanaklarını gerçekleştirebilmesiyle ilgilidir. İnsana özgü etkinlikleri gerçekleştirirken kişilere dokunulmaması istemini dile getirirler. Bir devlet tarafından verilemeyecek, ancak kişilerde kişilerce saygı görebilecek (veya

çığnenebilecek) hakları koruma isteminde bulunurlar (Kuçuradi, 2009a, s. 75-76).

Özetlemek gerekirse, ilk türden istemler doğrudan doğruya insanın olanaklarını gerçekleşmesiyle ilgilidir ve kişilere dokunmamayı talep ederler, ikinci türden haklar ise dolaylı yoldan (yurttaşlık hakları aracılığıyla) korunması gereken haklardır. İlk gruptaki dokunulmaması gereken kişi haklarından bazıları “temel özgürlükler”i dile getirirken, bunlar söz gelimi, “yaşama hakkı”, “kişi dokunulmazlığı hakkı”, “düşünce ve ifade özgürlüğü hakkı” olarak karşımıza çıkar (Kuçuradi, 2011a, s. 5). Devletler bu hakların çığnenmesine engel olmalı, çığnendiği durumlarda da çeşitli organlarıyla araya girerek dengeyi tekrar kurmalıdır (Kuçuradi, 2011a, s. 5). Kuçuradi devletin bu görevini söylerken, bir dipnot düşerek “devlet organlarının da bu hakları çığnediği, bunu yapmakla da o devletin temellerini sarstığı ve bugünkü insanlığı en önemli ikilemelerinden biriyle yüzyüze getirdiği durumları unutup değilim” diyerek, yaygın olan “insan haklarını devlete karşı korumak” anlayışının nedenini de bizlere göstermektedir (2011a, s. 5). Bugün kafalara yerleşmiş olan “devlete karşı insan hakları” anlayışının nedeni, şüphesiz yine devletlerin kendi yaptıklarından kaynaklanmaktadır. Yapılan en önemli hatalardan biri, devletin kendi başına bir varlıkmiş gibi görülmesidir. Nitekim

(...) nasıl bir kurum olarak görülürse görülsün, devlet eğer bir kurum – insanların kurduğu bir şey– ise, her devlet onu “kuranlardan” ayrı (yani “kendi başına bir varlık” olarak) düşünülemez. Ancak o zaman da iş gelip “belirli bir devleti ya da devlet tipini kuranlar kimlerdir?” sorusunda, haklı olarak düğümlenir (Kuçuradi, 2011a, s. 41-42).

Ne var ki kendi başına bir varlık olarak görülen devlet, kişilerden bağımsız bir kurummuş gibi anlaşılmaktadır. Ancak unutulmamalıdır ki devletleri kuran da, devletleri yönetenler de insandır. Devletin insandan bağımsız bir kurum olarak görülmemesinin temelinde ise, devletin diğer sosyal kurumlar gibi tarihsel koşullarla değil, tür olarak insanın yapısal özellikleri gibi kendine etik istemler getirerek var olması vardır ve bu özelliğiyle de devlet, amaçları ve işlevlerinden dolayı diğer kurumlardan ayrılır (Kuçuradi, 2011a, s. 42). Bir insan kurumu olarak devletin amacı, grup halinde yaşayan insanların ilişkilerini, adalete dayanan hukuk ilişkilerine

dönüştürmek olduğunu söyleyen Kuçuradi, bu amaç açısından devletin bir hukuk kurumu olduğunu belirtir, insansal bir hukuk kurumu olarak devletin sınırlarını da ancak değer bilgisiyle çizebiliriz, der (2011a, s. 42-43).

Kuçuradi'nin insan haklarını kavramlaştırmasının temelinde, insanın değerinin bilgisi bulunduğunu söylemek yerinde olacaktır. İnsan değerli bir varlık olmasından dolayı bazı haklara sahiptir ve ancak bu haklarla birlikte yaratmaya devam eder. İnsanın değerli bir varlık olduğunu görebilmek için de, öncelikle değer kavramını açıklamak gerekmektedir. Değer, çoğu zaman öznel bir şeymiş gibi anlaşılmakta, bununla birlikte değerlendirme yapılırken de sürekli değer, dolayısıyla da insanın değerinin göreliliği ileri sürülmektedir (Kuçuradi, 2013, s. 11). Değerin bu şekilde, iddia edildiği gibi göreliliği söylemek, insanın değeriyle temellendirilen insan haklarından bahsetmeyi de olanaksız hale getirir. Değerin göreliliği yanılığının temelinde ise değerlendirme etkinliğinin farklı kişiler tarafından, farklı şekillerde gerçekleştirilmesi ve değer ile değerler arasında bir ayırım yapılmamasından kaynaklanmaktadır (Kuçuradi, 2013, s. 39). Bir olgu, bir durum, bir eylem hatta bir kişi farklı zamanlarda, farklı toplumlarda, farklı kişiler tarafından, farklı şekillerde değerlendirilmekte; bu aynı olan şeyler, kimi zaman kimilerince değerli, kimilerince de değersiz olarak nitelendirilmektedir. Aynı şeyin kimilerince değerli, kimilerince değersiz olarak nitelendirilmesi temelinde ise üç farklı değerlendirme tarzının olduğunu söyleyen Kuçuradi, bunları, “değer atfetme”, “değer biçme” ve “doğru değerlendirme” olarak adlandırır (2013, s. 26). Bir şeyin kendisine atfedilen şey olarak, o şeye kendi dışında olan bir nedenden dolayı değer atfedildiğini belirten Kuçuradi, değer atfetmede bir şeyin “değerli” sayılmasıyla, önemli olmasının birbirine karıştırıldığını söylemektedir (2013, s. 26). Başka bir deyişle, değer atfetme, bir şeyin değeriyle ilgili değil, değerlendirenin neye önem verdiğiyle ilgilidir. “Değer biçme”de ise söz konusu olan, değerlendirilen şeyin, belirli bir dönemde, belirli bir yerde geçerli kurallara, normlara, modalara göre (iyi-kötü, güzel-çirkin v.s.) nitelendirilmesidir (Kuçuradi, 2013, s. 28). Bu nitelendirme ise zamandan zamana, toplumdan topluma, hatta aynı toplum içinde farklı zamanlarda farklılık gösterir (Kuçuradi, 2013, s. 28). Bu şekilde değerlendiren kişi,

değer yargılarına göre değer biçerek, herkesten de bu değer yargılarına göre değer biçmesini bekler (Kuçuradi, 2013, s. 29). Doğru değerlendirme ise, değerlendirilmesi söz konusu olan şeyin ana özelliklerini görmek, başka bir deyişle onu anlayıp, kendi alanındaki yerini bulmaktır (Kuçuradi, 2013, s. 29-30). Kendi alanındaki yeri, onun değeridir. Dolayısıyla insanın değeri de benzerleri arasında (diğer varlıklarla ilgisinde) özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. “Değerlendirme, kendisinden hareket ederek bir insanı, bir insanın eylemini, bir eseri, bir olayı anlamak ve kendi alanı veya benzerleri arasında yerini bulmak olarak anlaşıldığında” doğru bir şekilde yapılır, bir şeyin değeri böylelikle, kendi özelliğinde ya da benzerleri arasındaki yeri olarak karşımıza çıkar (2013, s. 26). Bütün bunları göz önüne aldığımızda diyebiliriz ki, insanın değeri “kendisiyle aynı türden olan şeyler arasındaki yerinden dolayı insanla olan özel ilgisi, insan için taşıdığı özel anlamdır” (Kuçuradi, 2013, s. 41-42).

Değer ve değerlerin farklı şeyler olduğunu belirten, değerlerin var olan şeylere karşılık geldiğini, değerlerin ise –bir şeyin değerinin– onun özelliği olduğunu söyleyen Kuçuradi, insan hakları belgelerindeki taleplerin temellerinin de insanın değerinde aranması gerektiğini belirtmektedir (2013, s. 40). İnsanların olanaklarını gerçekleştirebilmesi için gerekli olan, örneğin yaşama, sağlık, eğitim, beslenme gibi hakların karşılanması talebi tam da insanın değeriyle ilişkilidir. İnsanın değerinden ve değerlerinden bahsedilirken, insanın bugüne kadar insanlık tarihine getirdiklerinden, yarattıklarından, ortaya koyduklarından, başarılarından söz etmek, bunları görmek insan haklarının ne için gerekli olduğu konusunun anlaşılmasında daha da yardımcı olacaktır.

İnsan hakları, insanın değeri ve insanın değerleri gibi kavramların, insanın sadece insanca yaşaması amacı ile içlerinin doldurulmasında karşılığını bulacaktır. İnsan hakları kavramının da ifade ettiği şeyin önemini bulması; bu hakları herkesin, herkes için ve her zaman korunması gerektiği düşüncesinde vurgulanmış olacaktır. İnsan hakları kavramının doğru bir şekilde kullanılmasıyla birlikte bazı gerekleri dile getirdiği anlaşılacak, bu gereklerin de insanın değerini tanıma ve koruma istemleri

olarak, insanları sırf insan oldukları için koruma istemleri olarak karşımıza çıkacaktır (Kuçuradi, 2011a, s. 2). Başka bir deyişle, insan haklarının herkes tarafından, herkes için ve her zaman korunması gereken haklar olduğunu söylemek, insanların sırf insan oluşundan dolayı korunması gerektiğini belirtmek bu belirlemelerle mümkün olacaktır.

Platon adaleti “her birine gerekeni, borçlu olanı vermek” şeklinde dile getirir (1988, 332a). Platon’un adalet tanımına dikkat çeken Kuçuradi, insanların olanaklarını gerçekleştirme için gerekli olan hak kavramının temeline bu görüşü alarak, insan haklarını da tek tek insanlara borçlu olunan şeyler olarak tanımlamaktadır (2011a, s. 29). Tek tek insan haklarını, “her insana gerekeni, borçlu olanı verme” talepleri olarak gördüğümüz zaman, “birinin bir şeye sahip olmadığını biz nasıl bilebiliyoruz, dolayısıyla neye dayanarak haklı ya da haksız bir şekilde sahip olması gerektiğini ileri sürebiliyoruz?” sorusuyla karşılaşmaktayız (Kuçuradi, 2011a, s. 29-30). Soruyu daha açık bir şekilde ifade edecek olursak, birinin sahip olduklarından söz etmek mümkündür, ancak sahip olmadıklarından bahsetmek zor olacaktır. Çünkü birinin sahip oldukları bellidir, görülebilir, bilinebilir, ancak sahip olunmayan şeyler binbir tanedir (Kuçuradi, 2011a, s. 30). Kuçuradi bu konuda felsefi araştırmanın bize yardımcı olabileceğini belirterek, tek tek durumlarda iki farklı şeyi baktığımızı ve onları üçüncü (orta) bir terim aracılığıyla karşılaştırdığımızı söylemektedir:

(...) a) bir kişinin belirli bir anda sahip olduğu şeylere, b) başka birinin, aynı anda yine sahip olduğu şeylere bakıyor ve bunları c) değer verdiğimiz üçüncü bir şey açısından karşılaştırdığımızı görüyoruz. Birinin sahip olduğu ve durumunu daha “iyi” yapan –diğer kişiye göre olanaklarının daha fazla olmasını sağlayan– ve diğer kişinin de sahip olması gerektiğini düşündüğümüz bir şey açısından yapıyoruz bu karşılaştırmayı (2011a, s. 30).

Daha açık bir ifadeyle, bir kişinin bu olanaklardan yoksun bırakıldığını düşündüğümüz anda, o kişiye neyin borçlu olduğunu da görebilmekteyiz.

İnsan hakları her insana borçlu olunan muamele ilkeleridir. Her tek kişide korunmaları gerekir. İnsan haklarının her tek kişide korunması gerektiğini söylemek, insanın değerini her kişide korumak gerektiği anlamına gelmektedir. Bu kişi kim

olursa olsun, hak ihlali yapmış bir kişi de olsa, sırf insan olmasından dolayı onun da hakları korunmalı, olanaklarını gerçekleştirmesi için koşullar sağlanmalıdır. “Kendimizi –yani insan türünü– yeryüzünden silip süpürmeyi düşünmediğimiz sürece” bu hakları korumak, insan türünün üyesi olarak en büyük ödevimizi oluşturmaktadır (Kuçuradi, 2011a, s. 2).

İnsan hakları fikrinin neyi ifade ettiğini görebilmek için, insan haklarını, insanın değerinde ilgisini görmek gerekmektedir. Tür olarak insan ayırt edici özelliklerini veya değerini yarattığı değerlere, yarattığı değerleri de yine tür olarak sahip olduğu bir takım olanaklarının hayata geçirilmesine borçludur. Bu olanaklar ise insanın özelliğini meydana getiren belli başlı insan etkinliklerinde ortaya çıkar. “İnsan, tek tek kişilerin gerçekleştirdikleri ve yaşayabildikleriyle varlığa yeni boyutlar kazandırmaktadır (...) Kişilerin fiilen yaşadıkları, fiilen gerçekleştirdikleriyle değerlendirilir insan” (Kuçuradi, 2013, s. 42). Farklı tarzlarda meydana getirilen bu etkinlikler, tür olarak insana diğer varlıklar arasında özel yerini –değerini– sağlarlar (Kuçuradi, 2011a, s. 178). Değerin sadece insanla ilgili oluşu, insanın başarılarının önemini göstermektedir. Tek başına bir nesnenin veya malın bir değeri yoktur diyen Kuçuradi, kişi üretimi olmayan bir ürünün “değerli” sayılmasının, kişinin o nesneyle veya malla özel ilişkiden kaynaklandığını, kişinin o nesneye veya mala değer atfettiğini söylemektedir (2013, s. 42). Başka bir deyişle, nesnelere de değer yüklenmesi yine insanla ilgilidir, bir nesnenin değeri de insanın değeriyle ilişkilidir. Bir nesne “insana bir şeyler kazandırıyor, insanın yaşantı imkânlarına bir şeyler katıyorsa”, o nesnenin değeri vardır (Kuçuradi, 2013, s. 42).

Dolayısıyla çalışma fenomenini de bu şekilde ele aldığımızda, çalışmanın değeri, insan yaşamına bir şeyler kattığında söz konusudur. Marx’a göre çalışma, insanın insanlaşabilmesi için her zaman gerekli olmakla birlikte, insanı kendisine yabancılaştırır (Özcan, 2006, s. 426). Bu nedenle çalışma fenomeni, insanın değeri ile ilişkisi gözönüne alınarak değerlendirilmelidir.

1.2. Bir İnsan Fenomeni olarak Çalışma ve İnsan Hakları

Birçok kavram gibi çalışma kavramı da farklı anlamlarda kullanılmıştır, kullanılmaya devam etmektedir. İnsanın, daha doğru bir ifadeyle insan olmayla ilgili bir fenomen olan çalışma fenomeni, insana özgü etkinliklerden biridir (Mengüşoğlu, 1988, s. 167). Çalışma etkinliğinin insana özgü bir etkinlik olması, diğer canlıların dünyalarında olmayıp, insan dünyasında bir etkinlik olmasından kaynaklanmaktadır. Başka bir anlatımla, “İnsan, pratik etkinliğiyle *nesnel* bir *dünya* yaratırken, organik olmayan doğayı *işlerken*, bilinçli bir tür varlığı olduğunu (...) ispatlar” (Marx, 2008, s. 81). İnsan, bu etkinliğiyle birlikte *çevresini* değiştirebilen bir varlıktır ve bununla birlikte üreten bir varlıktır. Çalışma sayesinde insan *çevreyi* değiştirerek, “dünya” haline getirir. Böylece insan *dünyada*, hayvan ise *çevrede* yaşar (Mengüşoğlu, 1988, s. 236-237). Hayvanlar, yalnızca fiziksel gereksinimlerin zoruyla üretim yaparlar ve yalnızca *kendini* üretirler, insan ise fiziksel gereksinimlerinin dışında ve bu gereksinimlerden kurtulduğunda üretim yapar ve doğayı yeniden üretir (Marx, 2008, s. 81). Bundan dolayı da diyebiliriz ki çalışma, insanın fiziksel gereksinimleri dışında üretimi olduğunda bir değer, insana özgü bir tür etkinlik olur. Eğer çalışma sadece fiziksel gereksinimleri karşılamak için gerçekleştiriliyorsa, insana özgü bir etkinlik olmaktan çıkmaktadır.

İnsan, ne hayvan gibi günü gününe yaşar, ne de yaşayabilir; bundan dolayı insanın tek olarak yalnız kendisi için değil, başka insanlar için, hatta yakın veya uzak bir geleceğin insanları için –bilerek veya bilmeyerek– kaygılanması, çalışması gerekir. İnsan yarını, öbür günü, uzak zamanları düşünmek; gelecek zamanlar için önceden önlem almak; kendisinin hayatta kalmasını sağlayan, devraldığı başarıları sürdürmek zorundadır. Bu, insana ödevler, sorumluluklar yükler. Eğer bugünkü insanın başarılarının sürekli bir çalışma ile oluştuğu düşünülürse, çalışmanın önemi anlaşılabilir (Mengüşoğlu, 1988, s. 167).

Örneğin, bir insan başarısı olarak kabul ettiğimiz insan hakları fikri, Antik Yunan dönemi filozoflarının, Pico Della Mirandola’nın, John Stuart Mill’in, Immanuel Kant’ın, Friedrich Nietzsche’nin, Kuçuradi’nin, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ve Sözleşmeler gibi metinlerin oluşmasına yol açan çalışmalarını içeren bir birikimle günümüze kadar gelmiştir. Bununla birlikte, yaşadığımız çağı da göz önüne aldığımız zaman, insanı insan yapan bir fenomen olan çalışma, “yalın” halde, yani

insan dünyasına bir şey katmadan gerçekleştiği zaman, insanı insanlıktan çıkartır hale gelir.

Mengüşoğlu, Antik Yunan'da çalışmanın *yaratıcı bir eylem* olduğu sürece değerli olarak kabul edildiğini, boyun eğmek zorunda olunan her türlü çalışmanın da kölelere ait olduğunu hatırlatırken ve *yüksek değerlerce* yönetilen çalışmanın anlamlı olduğunu söylerken, anlamsız çalışmanın da araç değerlere, çıkarlara göre gerçekleşen etkinlik olduğunu belirtmektedir (1988, s. 168-169). Dolayısıyla Mengüşoğlu'nun bu belirlemesini, insanın değeri temelinde değerlendirdiğimiz zaman, anlamlı çalışma bir insan fenomeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Yaratıcı çalışmalar, yüksek değerlere dayanmaktadır ve mutluluk ancak böyle ortaya çıkabilir, “örneğin bir kunduracı da çalışmasından, tıpkı bir bilim adamı, bir sanatçı gibi mutluluk duyabilir” (Mengüşoğlu, 1988, s. 169). Mengüşoğlu'nun bu ayrımı önemlidir, ancak yazarın sözünü ettiği mutluluğun anlam konusuyla ilişkilendirilmesi gerekir. Kuçuradi, anlamdan bahsederken, anlamın *bilincine varılan bir şey* olduğunu söylemektedir, ama kimin nede ne anlam gördüğü konusunda düşünmek gerektiğini de vurgulamaktadır (2011b, s. 194). Anlamın insan dünyasına katılması, yine tek tek insanların, insansal etkinlikleri kendi iç amaçlarına uygun biçimde gerçekleştirmeleriyle olur.

Bunlar, insanın özelliklerini oluşturan etkinlikleri, o etkinlikler olarak amaçlarına uygun –: amaçları yerine gelecek şekilde– gerçekleştirmekle dünyaya katarlar bu anlamları; diğerleri, değer atfetmeleriyle, ancak kendi kişisel dünyalarına anlam katarlar (Kuçuradi, 2011b, s. 197).

Başka bir deyişle, mutlu olarak çalışan bir kişi yüksek değerlere hizmet amacıyla değil de, kendi çıkarları doğrultusunda anlamlı bir çalışma etkinliğinde bulunsa bile, bu etkinlik değerli değildir. Tam da bu noktada Kant'ın *ödeve uygun* ve *ödevden dolayı* deyimlerine gönderme yapmak gerekir. Böyle bir çalışmanın ödeve uygun korunduğu, ödevden dolayı gerçekleşmediği ve “bencil bir amaçla” gerçekleştiğinden, “hiçbir iç değeri, maksimlerinin de hiçbir ahlâksal içeriği”nin olmadığı söylenebilir (Kant, 2015, s. 13).

Ayrıca Mengüsoğlu, Kant'ın çalışmayı insan ile hayvan arasında köklü bir fark olarak göstermesini, “insan çalışmak zorunda olan biricik varlıktır” derken de çalışmanın bir değer olarak sunmasını yetersiz bulmaktadır (1988, s. 167). Mengüsoğlu'nun eleştirisi, doğru bir eleştiridir, ancak yapılan bu eleştiriye insanın değeri temelinde baktığımız zaman, Kant'ın insanı çalışmak “zorunda” olan bir varlık olarak göstermesini de tartışmak gerekmektedir. Nitekim bu zorunlulukla birlikte çalışma sadece iş olarak görülebilir ve “bir işe sahip olmanın önemi ya da sahip olunan işi elde tutmak için her türlü tavize, küçük düşürmeye, boyun eğmeye, rekabete ve ihanete hazır olun; zira ‘işini kaybeden, herşeyi kaybeder’ ” düşüncesi kafalara yerleşebilir (Gorz, 2001, s. 82). Dolayısıyla böyle bir çalışma anlayışını, insanın değeri temelinde ele aldığımızda, insan haklarına bir katkıdan çok, bir tehdit olarak karşımıza çıkacaktır. Çünkü insan hakları dediklerimiz “belirli insansal olanakların gerçekleşebilmesi için normal olarak zorunlu sayılan bir temel koşula ilişkin bir talebi dile getirir” (Kuçuradi, 2011a, s. 105). Çalışmanın değerli olabilmesi için, çalışmanın ne tür bir çalışma olduğunu sorgulamak gerekmektedir. Bununla birlikte, sadece varlığını sürdürmek amacıyla gerçekleştirilen çalışmada, en azından bu tür çalışmanın dışında bir yaşamın da var olduğunun unutulmaması gerekmektedir. Başka bir deyişle, temel gereksinimleri karşılamak için yapılan “iş” olarak çalışmanın yanında, bu “iş” dışı zamanı da unutmamak gerekmektedir.

Sanayileşme ile birlikte toplumsal hayatımıza yerleşmiş, modernliğin bir icadı olan çalışma kavramı, çağdaş anlamda kullanılan çalışma kavramından ayırmak gerekmektedir. Başka bir deyişle,

(...) ne herkesin yaşamını sürdürmesi ve üretmesi için kaçınılmaz olan, günden güne işlerle; ne bir bireyin, ne kadar zorunlu olursa olsun, hedef ve yararlanıcısı kendisi veya etrafındakiler olan bir görevi gerçekleştirmek için harcadığı çabayla; ne de harcadığımız zamanı ve çabayı hesaba katmadan, sadece kendi gözümüzde önemli olan ve bizim yerimize kimsenin yapamayacağı bir hedefte kendi başımıza yaptığımız işle karıştırılmamalıdır. Kimi zaman bu faaliyetlerden “çalışma” –“ev içi çalışma”, “sanatsal çalışma”, kendini yenileme “çalışması” – diye söz etsek de bu, toplum tarafından, hem başlıca araç hem de en yüksek amaç olarak toplumun varlığının özüne yerleştirilen çalışmadan temelde farklı bir anlamdadır (Gorz, 2007, s. 27).

Sanayileşmenin etkileriyle birlikte çalışma denince akıllara, başka bir şahsın (işverenin), kişinin kendi amaçları dışında belirlenmiş, hatta çalışma saatleri de belirlenmiş ücret karşılığı bir etkinlik gelmektedir. Ne var ki her etkinlik çalışma değildir, her çalışma da ücretli değildir. Çalışmayı üç bağlamda ele alabileceğimizi söyleyen André Gorz, bunları da, *iktisadî amaçlı çalışma*, *ev içi çalışma-kendi için çalışma* ve *özerk faaliyet olarak çalışma* olarak adlandırabileceğimizi söylemektedir (2007, s. 268). İktisadî amaçlı çalışma, adından da anlaşılacağı gibi, belli bir ücret karşılığı yaşam için gerekli koşulları sağlamak amacıyla yapılan çalışmadır. Ev içi çalışma, kendi için çalışmanın da ücret karşılığı olmadan, yeniden üretim amaçlı olduğunu söylemekte ve bu çalışmanın genellikle kadınlara dayatılan bir çalışma olduğunu da vurgulamaktadır (Gorz, 2007, s. 268). Son olarak da özerk faaliyet olarak çalışmadan bahseden Gorz, bu çalışmanın zorunluluktan uzak, özgürce yapılan bir çalışma olduğunu belirtirken, insan dünyasını anlamlı kılan, sanatsal, bilimsel, felsefi, eğitsel vb. gibi çalışmaların bu kategoride olduğunu söylemektedir (2007, s. 269). İnsanların, insanlaşmasında büyük rol oynayan bu çalışmalar, diğer faaliyetler gibi bir “iş”, bir zorunluluk olarak karşılanmamaktadır. Bu tür çalışmaların, ücret beklentisinin olmamasının yanında, çalışma saatlerinde de bir belirlemeye ihtiyaç yoktur. Çünkü sadece insan dünyasına ait olan bu çalışmalar (sanatsal, bilimsel, felsefi vb.), daha önce bahsettiğimiz “insanın değerleri”ni oluşturmaktadır (Kuçuradi, 2013, s. 42). Bu değerleri yarattıkça insan var olacaktır, bu değerlerin yok olması insan dünyasının çöküşünü de beraberinde getirecektir. Tür olarak insanın olanaklarını geliştirmek, insanın değerini korumak, bir nevi bu değerlerin yaratılmasını sağlamaktır. Dolayısıyla çağdaş anlamıyla kullanılan, sadece varlığını sürdürmek amacıyla gerçekleştirilen çalışma, toplumun varoluşunun temelini yerleştiren çalışmadan farklıdır. Bu fark, böyle bir çalışmanın, başkaları tarafından belirlenmesidir. Daha açık bir ifadeyle, bu çalışma başkaları tarafından ücretlendirilen, yararlı görülen, kamusal alandaki bir faaliyet olmasından kaynaklanmaktadır. Bireyin bilgisi ve etkisi dışında, başkaları tarafından yarar ve çıkar üzerine kurulu, toplumsal bir şekilde belirlenmiş çalışma, bir yandan da toplumsallaşmanın bir unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışma bu özelliğiyle

birlikte antropolojik bir anlam kazanarak, sadece “insanın alın teri”ne karşılık gelmeyecektir. André Gorz, tam da bu noktada, Hannah Arendt’e bir gönderme yaparak, yaşamsal ihtiyaçların karşılanması için çalışmanın, zorunluluğu da beraberinde getirdiğini, insanların köleleşmelerine neden olduğunu dile getirmektedir (2007, s. 28).

Köleliğin ve dolayısıyla efendiliğin günümüzde ortadan kalktığı düşünülmektedir. Artık kimse kimsenin sahibi değildir. Ne var ki bu konu üzerinde biraz düşünmek gerekmektedir. Her ne kadar günümüzde köleliğin bir insanlık ayıbı olduğu vurgulansa, köleliğin artık olmadığı söylene de, acaba kölelik ortadan kalkmış mıdır? Köleliğin devam edip etmediği sorusuna cevap aramak için, antik dönemde ve günümüzde köleliğin özelliklerinin neler olduğu konusunda bir şeyler söylemek gerekmektedir. Acaba nedir köleliğin özellikleri?

Antik dönemde yaşamış ve birbirinden farklı görüşler ortaya koymuş filozofların pek çoğunun, kölelik ve köleliğin özellikleri konusunda benzer şeyler söylediklerini görmekteyiz. Bunun en önemli nedenlerinden biri, filozofların, kişiler arasında yetenek farkları görmelerinden kaynaklanmaktadır. Söz gelimi Platon, “insanlar doğuştan birbirlerine benzemezler. Kimi şu işe, kimi bu işe daha yatkındır” derken, insanların doğuştan farklı yeteneklere sahip olduğunu söylemektedir (1988, 370b). Aristoteles’e göre, “insanların eşit olmadığı” savı yetersiz kalmaktadır, yapısal farklılık için “eylem hayatına” da bakmayı, başka bir deyişle, insanların yapısal olarak eşit olup olmadığı sorusu, eylem hayatlarına, yapıp etmelerine bakmayı gerektirmektedir. Aristoteles’e göre insanlar yapıları bakımından eşit değildir, ama bu eşit olmama durumu, efendi-köle ilişkisinin adil olduğu anlamına gelmemektedir. Toplumsal uylaşım veya sosyo-ekonomik koşullardan dolayı her insan efendi değildir, bununla birlikte her köle de yapısı gereği köle değildir (aktaran Özcan, 2013, s. 140). Antik dönem filozoflarının düşüncelerine göre köleliğin özellikleri, varlığını sürdürmek için bir başkasına bağımlılık, kendi amacı için yaşamayıp başkasının amaçları için hizmet etmek, kendine özgü işi sadece başkasının sözlerine göre ve beden gücüyle çalışmaktır (Özcan, 2013, s. 140).

Dolayısıyla az önce bahsedildiği gibi, Hannah Arendt'in dikkat çektiği temel gereksinimleri karşılamada, bir kişiye, bir kuruma veya bir devlete bağımlı olmak köleliğin özelliklerindedir.

Bütün bunlarla birlikte, her ne kadar bağımlı olmak köleliğin bir özelliği olarak karşımıza çıksa da, köleleri de ikiye ayırmak yerinde olacaktır. Gönüllü olarak kulluk edenler, yani yapısı gereği köle olanlar ve istemeden kulluk yapanlar, sosyo-ekonomik nedenlerden dolayı çalışanlar (Özcan, 2013, s. 157). Bu ayırımın yapılmasının önemi, çalışmanın değeriyle ilgili problemi çözmede karşımıza çıkacaktır. İlk gruptaki insanlar için çalışma, kutsanmış bir şeydir ve sınıfsal bir ayırımdan ziyade, düşünsel bir ayırımdır. Nitekim ilk gruptaki çalışanları zengin-yoksul diye ayırmak yanlıştır. Günümüzü düşünecek olursak, bugün belirli bir servete sahip olan insanlar, istediği zaman “çalışmamazlık” edememekte, kendilerini daha çok çalışmaya mahkûm etmektedirler. Bu gruba girenler aslında köleliğin sona erdiğini düşünerek, “kendi emeğini özgürce, istediği kişiye satma özgürlüğüne” sahiptirler (Özcan, 2013, s. 157). İster fabrikada vida sıkarak ömrünü tüketen bir işçi, ister daha fazla para kazanmak için ruhunu bir işletmeciye satmış bir bilim insanı olsun, Nietzsche'nin deyişiyle “inceltmiş bir kölelik hali sürdürürler ve şaşırtıcı olanı bundan da memnun” olan kişiler olmalarıdır (Özcan, 2013, s. 157). İkinci gruba girenler, yani istemeden kulluk edenleri de, çalışmanın anlamlı-anlamsız ayırımını yapabilenler bakımından önem kazanmaktadır. Bu ayırımı yapabilenler, tıpkı Sisifos gibidir: Tanrılar tarafından cezalandırılan Sisifos, bir kayayı bir dağın tepesine durmadan çıkartıp, tekrar aşağıya bırakmakta, eylem sürekli olarak devam etmektedir. Sisifos'un bunun bilincinde olması, yani yaptığı işin anlamsız olduğunun bilincinde olması, bu eylemin trajik olduğunu göstermektedir (Camus, 2010, s. 124). Ancak bugün çalışanların büyük bir kısmını göz önüne aldığımızda, hergün aynı şeyleri yaparken, ne yaptığının bilincinde değildir, bu yüzden de bu tür çalışmanın hiçbir anlamı yoktur. Dolayısıyla çalışma bu şekilde, yani kölece gerçekleştirildiği zaman, insanın bir değeri olmaktan çıkar. Çünkü insansal fenomenler, insanın başarılarını gerçekleştirmek için, insanı insan yapan etkinlik olarak vardır, oysa bu türden bir çalışma insanı insan yapmaktan çok insanı insanlıktan çıkarır haldedir.

Dolayısıyla böyle bir çalışma etkinliği, yani insanı köleleştiren bir çalışma, temel bir insan hakkı olarak değerlendirilemez. Çünkü tek tek insan hakları dediklerimiz, tür olarak insanın başarılarını gerçekleştirebilmek için koşulları sağlamak üzere vardılar.

Özetlemek gerekirse, çalışmanın insanı insanlıktan çıkardığı durumda, insanın değeri unutulmuş, dolayısıyla “insanın yüzü unutulmuş” olur. Çalışma insan başarılarını geliştirmek için gerçekleştirildiğinde ise, insan unutulmamış olur. Başka bir deyişle “insanın yüzünün farkında olmak, insanın yapısını, dolayısıyla değerini bilmek demektir: diğer canlılara göre ona özgü olanakları ve bunların gerçekleşme koşullarını –etik değerleri– bilmek demektir” (Kuçuradi, 2010, s. 28). İnsanın değerini, yani insanı diğer var olanlardan ayıran özelliklerini korumak, insan haklarının en önemli özelliğidir. Bu özellikleri korumak, insanı diğer var olanlardan ayıran, insanın olanaklarını korumak demektir. Bunların da “somut görünümü, insana özgü etkinlikler ve bu etkinliklerin ürünü olan herşeydir” (Kuçuradi, 2010, s. 58). Dolayısıyla çalışma ürünü olan bir nesnenin değerli olması, insanla ilgili olmasından kaynaklanmaktadır.

Çalışan bir varlık olarak insanın ürünü olan şeylerden, bugün sadece “maddî üretim” sonucu ortaya çıkartılan ürünler anlaşılmaktadır. Çalışan insandan da anlaşılan, sadece geçimini sağlamak için çalışan “işçi”dir. Nitekim Gorz da bu dönüşümü şöyle açıklamaktadır:

(...) çağdaş anlamıyla çalışma fikri ancak imalat kapitalizmiyle ortaya çıkar. O zamana, yani XVIII. yüzyıla kadar, “çalışma” terimi (labour, Arbeit, lavoro) tüketim maddeleri veya yaşamak için gerekli olan ve ertesi güne bir şey bırakmadan gün be gün yenilenmesi gereken hizmetleri üreten serflere gündelikçi işçilerin yaptıkları işi belirtiyordu (2007, s. 31).

Sanayileşme ile birlikte “çağdaş” anlamda çalışmadan, çoğu kez “herhangi” bir çalışma anlaşılmaktadır. Böyle bir çalışma da insan hakları açısından bakıldığında, insanın olanaklarını ve dolayısıyla başarılarını gerçekleştirmesinde yardımcı olan bir çalışma olarak karşımıza çıkmamaktadır. Bu anlamda çalışmayla artık “insan” değil, sadece “işçi” üretmektedir, üretilen şey artık sadece maddi olarak “değer”

kazanmaktadır. Başka bir deyişle, “işçi sermayeyi üretir, sermaye işçiyi üretir, dolayısıyla işçi kendini üretir ve işçi olarak, meta olarak insan tüm bu döngünün ürünüdür, artık işçiden başka bir şey olmayan insandır” (Marx, 2008, s. 91). Dolayısıyla “bir meta olarak insanın” ya da işçinin var olması sadece sermayeye bağlıdır, sermaye olmadığı zaman işçi de var olmayacaktır. Marx’ın emek dediği çalışma etkinliğinin, başka bir deyişle de üretimin, kişinin insanlaşmasındaki rolü yadsınmamalıdır. Daha farklı bir ifadeyle, insan ürettikçe kendini var etmektedir. Ne var ki işçilerin bu üretkenliği, aynı zamanda onların üretkenliğiyle birlikte yabancılaşmalarına da neden olmakta ve yarattıkları şeylerin *değeri* arttıkça, kendi dünyaları *değersizleşmektedir*:

İşçi ne kadar çok servet üretse, üretimin gücü ve kapsamı ne kadar artsa, kendisi de o kadar yoksullaşır. Ne kadar çok meta yaratırsa kendisi de bir meta olarak o kadar ucuzlar. Şeyler dünyanın *artan* değeriyle doğrudan doğruya orantılı olarak insanlık dünyası *değersizleşir*. Emek yalnız meta üretmez; kendini ve bir meta olarak işçiyi de üretir – ve bunu meta ürettiği oranda gerçekleştirir (Marx, 2008, s. 75).

Böylece emek sonucu elde edilen ürün, üretenden –insandan– kopmuş bir şey olarak karşımıza çıkmaktadır. Emek ürünü, meta ya da emeğin nesnesi işçiye yabancılaşmış, işçi artık kendi emeğiyle ortaya koyduğu ürüne yabancılaşmış ve hayatını nesneye adanmış olan işçi “hayatını kaybetmiştir” (Marx, 2008, s. 76). Dolayısıyla insan hakları açısından bu etkinlik, yani böyle bir çalışma, insanın değerini korumaktan çok, insanın değerini harcamaktadır. Çünkü insanın yarattığı bir şeye yabancılaşması, insanın hayatına bir şeyler katmamaktadır; hayatının anlamını yitirmesine de neden olmaktadır. Yarattığı nesnenin bir nevi kölesi olan insan, yarattıkça köleleşir:

İnsan üretmekle kendini var eder, ama aynı zamanda üretirken kendine yabancılaşır; kendi yapısına ait olan bedensel ve zihinsel güçler onun dışındaki başka bir nesneye geçer, ona biçim verir ve bir değer katar, ama ortaya çıkan “değer” ya da ürün her zaman onun dışında durur. Bu durumda, insanın insanlaşma sürecinde emeğin rolü düşünüldüğünde, emek bir yönüyle insanı insan yapmakta, diğer yönüyle de insanı kendine yabancılaştırmaktadır (...) (Özcan, 2006, s. 426).

İnsanı insanlaştıran ama aynı zamanda kendisine yabancılaştıran bu etkinlik, “hayatı zorunluluklara bağlı, insan bedeninin biyolojik (yaşam) sürecine karşılık gelen bir etkinliktir” (Arendt, 2003, s. 35). Başka bir deyişle, emek harcama veya çalışma denilen bu etkinlik, hayatın içindedir, insan bunu isteyerek de gerçekleştirse, istemeden de yapsa bu etkinlik bir zorunluluk olarak tanımlanmaktadır. Ancak bu zorunluluk, günümüzde anlaşıldığı gibi, sadece “geçim kaynakları için çalışma” zorunluluğuna karşılık gelmemektedir. Nitekim sadece geçim için çalışma zorunluğu düşüncesinin oluşmasıyla birlikte artık insan ya da işçi, “çalışmadan yaşayamam, sermaye olmadan yaşayamam, ücret olmadan yaşayamam” anlayışında olacaktır. Ancak çalışmanın bu şekilde “herhangi bir çalışma” olması, ne işle uğraştığının bir önemi olmadığını göstermekle birlikte, günümüzde artık zorunlu hale gelen çalışma, insansal etkinliklerin tümünü kapsar hale gelmiştir. Söz gelimi artık “ay sonunu nasıl getiririm” diye düşünen öğretmenin yaptığı da bir iştir, yarattıklarının “hiçbir değeri olmadığı” düşünülen, sokaklarda portreler yaparak geçinmek için “satan” kişinin de yaptığı da artık sadece bir iştir. Böylelikle daha önce bahsedilen insanı insanlaştıran fenomenler, geçimi sağlamak amacıyla, zoraki ve yarar için gerçekleştirilen etkinlikler haline gelmiş olur.

Nitekim, barındırdığı bu zorunluluk niteliği, çalışma ediminin bize çoğu kez gözden kaçan bir yönünü yakalama olanağı sağlar. Çalışma, birey için her zaman dışsal bir şeydir; istenmeyen, haz alınmayan, zorla yapılan bir edimdir. Bu da Marx’a göre, bir tür yabancılaşma doğurur (...) Hiçbir insan, Marx’ın vurguladığı gibi, başlangıçta çalışmaktan zevk duymaz; çalışmaktan, işten vebadan kaçır gibi kaçır ve ancak çalışmadığı anda veya anlarda kendini mutlu hisseder, yaşamı yaşamaya değer bulur (Özcan, 2006, s. 427).

İnsan hakları açısından baktığımız zaman çalışmanın insan yaşamındaki önemi, çalışmanın yarattıklarıyla karşımıza çıkmaktadır. Bunun karşısında günümüz dünyasında, insan yaşamına bir şeyler katmayan, insanları insanlaştırmayan, hatta insanları insanlıktan çıkartan ‘şey’ler değer olarak kabul edilmektedir. Söz gelimi çalışma da insanı insanlaştıran, insanın varlık temeli ile ilgili bir fenomen olarak gösterilmekte, yarattığı değerleri ve başarıları çalışmaya borçlu olduğu söylenmektedir (Mengüşoğlu, 1988, s. 167). Oysa daha önce de vurgulandığı gibi çalışmanın, insan hayatına bir şeyler kattığı sürece bir anlamı olacaktır. Bunu

yapmayan çalışmanın kutsanması ve insanların çoğunun ömrünü bu tür çalışmayla (varlığını sürdürmek için bir başkasına bağımlı olarak) geçirmesi durumunda, çalışmanın insan başarılarına bir katkı yaptığı söylenemez.

İKİNCİ BÖLÜM: İNSAN HAKLARI VE ÇALIŞMA HAKKI

Yüzyılımızın en önemli başarılarından biri olan insan haklarının, insanın değerini koruma istemleri olarak karşımıza çıktıkları, önceki bölümlerde gösterilmeye çalışılmıştır. İnsanın değeri, insanın tür olarak diğer canlılar arasındaki özel yeri, özel yerini sağlayan insanın özelliklerinin bütünü, yani onu diğer canlılardan ayıran olanakları olarak belirtilmiştir. Bu bölümde de insan haklarının, her tek insanın olanaklarını gerçekleştirme talepleri olduklarını göz önünde tutarak, *Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)* belgelerinde, *İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi* ve diğer iki Sözleşmede yer alan, temel bir hak olarak gösterilen “çalışma hakkı” ile ilgili maddeler incelenecektir.

2.1. Uluslararası Çalışma Örgütü’ne (ILO) Göre Çalışma Hakkı

Uluslararası Çalışma Örgütü, Birinci Dünya Savaşı’nın sona ermesiyle birlikte, “insana yakışır şekilde” çalışma etkinliğinin gerçekleştirilmesi hedefiyle, *hükümet*, *işveren* ve *işçi* temsilcileri tarafından 1919 yılında kurulmuş bir kurum olarak kendini tanıtmaktadır.¹

Uluslararası Çalışma Örgütü, yapısı gereği –yani onda hükümetlerin, işverenlerin ve işçilerin temsil edilmesinden dolayı–, “insana yakışır şekilde” çalışmanın yaygınlaştırılması açısından kendini benzersiz bir kurum olarak görmektedir. Başka bir deyişle, *hükümet*, *işveren*, *işçi*, bu örgütle birlikte diyaloga girebilmektedir. Başlıca hedefleri, çalışma yaşamındaki hakların sağlanması, işe alım “fırsat”larının teşvik edilmesi, sosyal güvenliğin ve diyalogun güçlendirilmesi olduğunu ileri süren Uluslararası Çalışma Örgütü, dört ana stratejik hedefini şöyle ifade etmektedir:

¹ ILO: http://www.ilo.org/ankara/about-us/WCMS_372874/lang--tr/index.htm

- Çalışma yaşamında standartların, temel ilkelerin ve hakların yaygınlaştırılması ve yaşama geçirilmesi.
- Kadınların ve erkeklerin insana yakışır işlerde çalışıp, insana yakışır şekilde kazanç sağlayabilmeleri için gerekli fırsatların artırılması.
- Herkes için sosyal korumanın kapsamının genişletilmesi ve etkinliğinin artırılması.
- Üç taraflılığın ve sosyal diyalogun artırılması.²

Kalıcı bir barışın, ancak sosyal adalet ile sağlanabileceği inancıyla hareket ettiğini söyleyen Uluslararası Çalışma Örgütü, kurulduğu dönemde sanayileşme sürecindeki ülkelerin işçilerinin, sömürü düzeni içerisinde çalıştıklarını da göz önüne alarak, bu şartların değiştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Koşulların değiştirilmesi gerekliliğinin bir diğer amacının da, yoksulluğu ortadan kaldırmak olduğu dile getirilmektedir. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün yayınladığı *Çalışma Yaşamında Temel İlkeler ve Haklar Bildirgesi*'nde (1998) bu amaç şöyle dile getirilmektedir:

Ekonomik büyümenin, eşitliği, toplumsal ilerlemeyi ve yoksulluğa son verilmesini sağlamak için gerekli, ancak yeterli olmamasının ILO'nun güçlü sosyal politikaları, adaleti ve demokratik kurumları teşvik etmesine olan gereksinimi teyit etmesi nedeniyle;

Ekonomik ve sosyal gelişme için küresel bir strateji çerçevesinde geniş tabanlı sürdürülebilir bir kalkınmayı yaratabilmek için, ekonomik ve sosyal politikaların karşılıklı olarak birbirini güçlendirmesini sağlamak amacıyla, ILO, kendisinin bütün uzmanlık alanlarında ve özellikle de istihdam, mesleki eğitim ve çalışma koşulları alanlarında standart koyma, teknik işbirliği ve araştırma kaynaklarını her zamankinden daha fazla kullanmalıdır (...)³

Ne var ki bu cümlelere dikkatli bakıldığında, önemli bir sorun gözümüze çarpmaktadır. Birçok uluslararası politika düzenlemelerinde olduğu gibi, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün de, gelişmeden anladığı, çoğunlukla ekonomik ve teknolojik gelişmedir. Böylece:

² ILO: http://www.ilo.org/ankara/about-us/WCMS_372872/lang--tr/index.htm

³ ILO: http://www.ilo.org/ankara/about-us/WCMS_412372/lang--tr/index.htm

Dünya ülkelerinin “gelişmiş” ve “gelişmekte olan” ülkeler şeklinde ayrılmasının da temelinde bulunan bu fikir, bir ideal olarak dünyanın hemen hemen bütün ülkelerinin ulusal politikalarının ana amacı olarak kondu. Bu ayırmada kullanılan ölçüt (yani gelişmişliğin ölçütü), millî gelirin “yüksekliği”, sanayileşmiş olma ve “yüksek” teknolojiye sahip olma olduğundan; “gelişmekte olan ülkeler” kategorisindeki ülkelerde, millî gelirin yükselmesi, sanayileşme ve teknoloji ithal etme ulusal politikaların ana amacı oldu. Sanayileşmiş ülkelerin çoğunda ise, “daha fazla gelişme” ya da “ilerleme” çabaları, endüstriyel üretimi sürekli arttırma çabalarına dönüştü; diğer herşey de bu acımasız yarışa bağımlı kılındı (Kuçuradi, 2011a, 210-211).

Gelişmenin bu şekilde anlaşılmasıyla birlikte, sanayileşmenin fazla olduğu ülkeler “gelişmiş”, sanayileşmenin az olduğu ülkeler “gelişmekte”, sanayileşmenin yok denecek kadar az olduğu ülkeler ise “gelişmemiş” ülkeler olarak adlandırılmıştır. Bu anlayışın yerleşmesiyle birlikte, alıntıda da görüldüğü gibi, endüstriyel üretimin sürekli arttırılmak istenmesi, bu ülkeler arasında bir rekabete yol açmıştır. Bu rekabette birçok değer harcanmış, harcanmaya devam etmektedir. Uluslararası Çalışma Örgütü’nün sözleşmelerinin de bu bakış açısıyla oluşturduklarını varsayarsak, “gelişmişliğin” ve “gelişmemişliğin” sanayileşme ile ilişkilendirilmesi, insana yakışır şekilde çalışma koşullarının sağlanmasından ziyade, rekabeti korur niteliktedir. Çünkü gerçekten insana yakışır şekilde çalışma koşullarının sağlanması, ancak ve ancak serbest pazarla bir mücadeleyi gerektirmektedir. Serbest pazarda, ekonomi etkinliğini harekete geçirenin kâr elde etme olması ve bu sistemde herşeyin satılabilir olması (Polanyi, 2010, s. 11), bu sistemin, insana yakışır bir yaşamı öngörmediğini göstermektedir.⁴ Dolayısıyla Uluslararası Çalışma Örgütü’nün ana hedeflerinden biri olarak sunduğu “Kadınların ve erkeklerin insana yakışır işlerde çalışıp, insana yakışır şekilde kazanç sağlayabilmeleri için gerekli fırsatların arttırılması” düşüncesinin her ne kadar “iyi niyetle” hazırlanmış olduğu söylene de, serbest pazarda geçerli olması mümkün görülmemektedir. Bu sistemde herşeyin satılabilir olduğu düşüncesi ve onun yarattığı insan tipine göre, herşeyin bir fiyatı vardır. Ancak yine de Küçük Prens’i hatırlamak gerekir: “İnsanlarınsa hiçbir şeyi anlayacak vakitleri yoktur. Herşeyi dükkândan hazır alırlar. Ve arkadaşlar dükkânda satılmadığı için de, hiç arkadaşları olmaz” (Exupéry, 2011, s. 36).

⁴ Serbest pazar, *Tüketim Toplumu* bölümünde daha ayrıntılı incelenecektir.

Uluslararası Çalışma Örgütü'nün hazırladığı bir diğer önemli bildirme ise, *Adil bir Küreselleşme için Sosyal Adalet Bildirgesi*'dir. Bu bildirmede de genel amaçlarını yineleyen Uluslararası Çalışma Örgütü, “gelişen” teknoloji, artan sermayeyi, değişen mal ve hizmetleri, küreselleşmeyi de gözönüne alarak, uluslararası ilişkiler açısından yeniden değerlendirmek gerekliliğini vurgulanmaktadır.⁵ Bu gereklilik doğrultusunda, uluslararası ekonomik işbirliğini korumak ve sektörler arasındaki gelir eşitsizliğinin ve işsizliğin ortadan kaldırılması da ele alınan diğer konular olarak karşımıza çıkmaktadır. Ne var ki serbest pazarı koruyan bir yapı olarak Uluslararası Çalışma Örgütü, bir yandan büyüyen sermaye ve dolayısıyla işsizliğin, “refah” için bir tehlike oluşturduğunu dile getirmektedir. Çünkü artan sermaye ve işsizlik, yoksulluğu da arttıracaktır. “Yoksulluğun her yerde refah için bir tehlike oluşturduğunu” dile getiren Uluslararası Çalışma Örgütü, serbest pazara hizmet ettiği sürece, zengin daha da zenginleşecek, yoksul daha da yoksullaşacaktır. *Philadelphia Bildirgesi*'nin üçüncü maddesinde yer alan “işçileri, becerilerini ve bilgilerini bütünüyle gösterebilmekten zevk duyacakları işlerde çalıştırmak ve bu sayede ortak refaha en iyi biçimde katkıda bulunmak”⁶ maddesi de bu amaca uygun olduğunu göstermektedir. Kişilerin, becerilerini ve bilgilerini gösterebilecekleri işlerde çalışmaları, bununla birlikte zevk duydukları işlerde çalışmaları elbette önemlidir. Ancak işçileri, becerileri ve bilgileri doğrultusunda “çalıştırmak”, bir nevi zorunluluk düşüncesini de içerebilir. “Çalıştırmak”, “ortak refah”ı sağlamak üzere bir zorunluluk ifadesi olarak karşımıza çıkarken, “çalıştırılanlar” bu refahtan pay sahibi olmaz, sadece belli bir kısmın refahını korurlar. “İrk, inanç ve cinsiyet ayırımı yapmaksızın herkesin çalışmaya hakkı vardır düşüncesi”⁷ de, böylelikle herkesin “eşit bir şekilde sömürülmesi” demek olur.

Philadelphia Bildirgesi'nde, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün, diğer kuruluşlarla tam bir işbirliği içerisinde olacağına:

⁵ ILO: http://www.ilo.org/ankara/about-us/WCMS_412373/lang--tr/index.htm

⁶ ILO: http://www.ilo.org/ankara/about-us/WCMS_412361/lang--tr/index.htm

⁷ ILO: http://www.ilo.org/ankara/about-us/WCMS_412361/lang--tr/index.htm

(...) belirtilen hedeflere ulaşmak için gerekli olan bütün dünya üretim kaynaklarının daha geniş ve daha eksiksiz bir şekilde kullanılmasının, ulusal ve uluslararası düzeyde etkili bir işbirliğiyle ve özellikle üretim ve tüketim yaygınlaştırmasını sağlamaya, (...) bu büyük görevde, aynı zamanda bütün ulusların sağlık, eğitim ve refahın iyileştirilmesi hususunda kendisine bir sorumluluk payı ayırmış olan bütün uluslararası kuruluşlarla tam bir işbirliği yapmaya söz verir.⁸

Bu sözlerin de dikkate değer noktası, dünya üretimlerinin daha da artırılması konusunda söyledikleridir. Üretimin artması, doğal olarak bu üretilenlerin tüketilmesi gerektiği fikrini de beraberinde getirecektir. Öyle ki, yukarıdaki maddede üretim ve tüketimin yaygınlaştırılmasına açıkça vurgu yapılmıştır. Bundan ise şu anlam çıkar: daha fazla işçi, daha fazla üretim, daha fazla tüketim, daha fazla sermaye. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün, yukarıdaki alıntıda egemen olan anlayış ışığında çalışanların haklarını korumak için oluşturulan bir örgüt olmakla yetinmediği söylenebilir.

Biraz daha ileri gidecek olursak, “eksiksiz tıbbî tedaviye ihtiyaç duyan herkes için temel bir gelir sağlamak amacına yönelik güvenlik önlemlerinin yaygınlaştırılması”⁹ istemi, sermaye için çalışanların, sağlıklı bir şekilde işlerinin başında olmaları talebine karşılık gelmektedir. Çünkü sağlıkları yerinde olmayan çalışanlar, üretimi yavaşlatacak veya durduracaktır.

Uluslararası Çalışma Örgütü bir bakıma, “çalışma hakkına”, sermaye üzerinden “değer biçmektedir”. Bu çalışmanın, *İnsan Hakları ve İnsanın Değeri* bölümünde dile getirildiği gibi, “değer biçme” söz konusu olan, değerlendirilen şeyin, o dönem için geçerli ilkelere, kurallara, normlara, modalara göre nitelendirilmesidir (Kuçuradi, 2013, s. 28). Uluslararası Çalışma Örgütü de bu belirleme çerçevesinde, “çalışma hakkı”na değer biçmektedir.

Dünyamızın en önemli problemlerinden biri de kuşkusuz “çocuk işçiliği”dir. Bugün hala okula gitme yaşında olan çocuklar çalışmak zorunda bırakılmakta ve

⁸ ILO: http://www.ilo.org/ankara/about-us/WCMS_412361/lang--tr/index.htm

⁹ ILO: http://www.ilo.org/ankara/about-us/WCMS_412361/lang--tr/index.htm

çalıştırılmaktadırlar. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 1973 tarihinde kabul ettiği *Asgari Yaş Sözleşmesi*'ni imzalayan

(...) her üye, çocuk işçiliğinin etkin biçimde ortadan kaldırmasını temin etmek ve (...) genç kişilerin bedensel ve zihinsel yönden tam olarak gelişmelerine uygun bir düzeye yükseltmek üzere kurgulanmış bir ulusal siyasa takip etmeyi taahhüt eder (aktaran Gemalmaz, 2011, s. 669).

Ne var ki, bu sözleşmeye imza atan devletler, kendi ülke koşullarına göre asgari yaşı belirleyebileceği, ikinci maddeyle birlikte şöyle dile getirilmektedir:

Bu sözleşmeyi onaylayan her üye, onay belgesine ekleyeceği bir beyanla, kendi ülkesinde ve kendi ülkesinde tescil edilmiş(kayıtlı bulunan) ulaşım araçlarında istihdama yahut çalışmaya kabul için asgari yaş sınırını belirleyecektir; (...) bu yaşın altındaki hiç kimse herhangi bir meslekte istihdama ve çalışmaya kabul edilmeyecektir. (...) Bu maddenin 1. Fıkrasına göre belirlenen asgari yaş sınırı, zorunlu öğrenimin bittiği yaşın altında ve her halükarda 15 yaşın altında olmayacaktır (aktaran Gemalmaz, 2011, s. 669-670).

Ayrıca 15 yaş sınırını bile, 14'e çekilebilmesinin koşulları da Uluslararası Çalışma Örgütü tarafından şöyle ifade edilmektedir:

Ekonomisi ve eğitim olanakları yeterince gelişmemiş olan her üye, varsa ilgili işveren ve işçi örgütleriyle istişarede bulunduktan sonra, asgari yaşı başlangıçta 14 olarak belirleyebilir (aktaran Gemalmaz, 2011, s. 670).

Dolayısıyla bu sözleşmeyi imzalayan devletlerin kendileri asgarî yaşı belirleyebiliyorsa, 15 yaş sınırı 14'e çekilebiliyorsa, sözleşmenin amacına ulaşması mümkün gözükmemektedir. Aksine bu imzalarla birlikte, bir bakıma "çocuk işçiliği" de meşrulaştırılmaktadır. Her ne kadar bu sözleşmenin üçüncü maddesinde istihdam için 18 yaş sınırı olsa da (aktaran Gemalmaz, 2011, s. 671), bu sınırın değiştirilebiliyor olması, başka amaçlar için kullanılabilir olmayı elverişli kılmaktadır. Sermaye artışı amacıyla yapılan ırk, inanç, cinsiyet ayırmaksızın, alınan kararlarda ve yapılan uygulamalarda artık yaş sınırı tanınmamaktadır.

Özetleyecek olursak: çalışma hakkını koruma gerekliliği, kişilerin asgari yaşama düzeyi için gerekli koşulları sağlama amacından kaynaklanmaktadır. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün oluşturduğu bu metinleri gözönüne aldığımızda, bu

gerekliliğe hizmet edecek koşulları düzenlemeye katkıda bulunmak amacıyla bu metinleri yeniden değerlendirmek gerekmektedir. Bu değerlendirmenin de, insanın değeri temel alınarak yapılması uygun olur. Aksi halde kavramların bulanık bir şekilde kullanılması (söz gelişi “gelişme” kavramıyla olduğu gibi) yalnızca sermayenin, üretimin ve dolayısıyla tüketime artışına hizmet edecektir.

2.2. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nde ve Uluslararası Sözleşmelerde Çalışma Hakkı

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nde ve insan haklarını koruma amacıyla oluşturulan diğer sözleşmelerde “çalışma” temel bir hak olarak gösterilmektedir. Ancak bu hakkın nasıl sağlanacağı ve nasıl korunacağı hakkında pek bilgi verilmemekle birlikte, “çalışma” kavramının içeriğinin de bulanık olması, yaşadığımız çağı göz önüne aldığımız zaman bu “hak”ın insanı insanlaştırdığı konusunda bizleri şüpheye düşürmektedir. Çünkü tek tek insan hakları dediklerimiz, kişilerin olanaklarını gerçekleştirmesi ve geliştirmesi için gerekli olan haklardır. İnsanın olanaklarını geliştirmelerinin ön koşullarıyla ilgili bir istem olarak çalışma hakkı, her kişinin sırf insan oluşundan dolayı sahip olduğu haklardandır (sağlık, eğitim gibi), çalışma hakkı ancak dolaylı olarak, başka bir deyişle devlet tarafından tanınan sosyal, ekonomik ve siyasal haklar aracılığıyla korunabilen haklardandır (Kuçuradi, 2009a, s. 24).

“Çalışmak, insanı diğer canlılardan ayıran bir özellik ya da olanak” olduğu için, kişilerin yaşadığı toplumda kendi özelliklerine göre bir iş bulması temel bir kişi hakkıdır (Kuçuradi, 2010, s. 65). Nitekim *İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nde* de bu hak şöyle ifade edilmektedir: “Herkesin çalışma, işini özgürce seçme, adil ve elverişli koşullarda çalışma ve işsizliğe karşı korunma hakkı vardır” (aktaran Gemalmaz, 2011, s. 15). “İşini özgürce seçme”, kişinin istediği işi yapmakta özgür

olduğu anlamına gelmektedir. Ne var ki, “herkesin işini özgürce seçme hakkı”nın sınırları belli olmadığı için, bu belirleme sorunlu görünmektedir. Söz gelimi “bir kişi resmi genelevlerde, kadın pazarlama işini özgürce mi gerçekleştirmektedir?” sorusunu kafalarda yaratabilmektedir. Bundan dolayı, kişilerin temel ihtiyaçlarını karşılamak için iş bulabilmeleri bir haktır denilebilir, ancak işini özgürce seçmeye bir sınır getirmek gerekmektedir. Bu yüzden “Kişilerin kendi özelliklerine uygun iş bulabilmeleri istemidir çalışma hakkı” (Kuçuradi, 2010, s. 65).

Sosyal ve ekonomik haklar aracılığıyla korunan çalışma hakkının en önemli özelliklerinden biri, diğer hakların gerçekleştirilebilmesindeki rolünde karşımıza çıkmaktadır. Kişi, dolaylı olarak korunması gereken (devlet tarafından) bu hakla birlikte, temel ihtiyaçlarını karşılayıp, insanın olanaklarını gerçekleştirmek için önündeki en önemli engellerden birini aşmış olacaktır. Öyle ki,

(...) ‘çalışma hakkı’, herkesin çalışma ödevi ve bir iş elde etmeye hakkı olduğunu ifade eder. Çalışma hakkında, daha önce ele alınan hak ve özgürlüklerden ayrılan önemli bir özellik, bu hakkın kullanılmasının hak öznesinin dışında oluşan etkenlere bağlı oluşudur. Kişi bu özgürlüğünden ancak iş ve çalışma ortam ve olanağı mevcutsa yararlanabilir (Kaboğlu, 2002, s. 462).

Söz gelimi, çalışma hakkı korunmayan bir kişi, beslenme, sağlık, eğitim gibi haklarını kullanmakta güçlük çekecektir. İnsanın olanaklarını gerçekleştirebilmesi için bu haklar sağlanmalıdır. Dolayısıyla çalışma hakkı, insanın olanaklarını gerçekleştirebilmeleri için bu hakların bir önkoşuludur. Beslenme, sağlık, eğitim gibi

(...) hakların sağlanması, başka bir tür haklara bağlıdır; ancak dolaylı olarak, devletin kişilere tanıdığı haklar –sosyal-ekonomik (ve bazı) siyasal haklar– ve her zaman değilse de çoğu zaman siyasal kararlarla kurulan kamu kuruluşları aracılığıyla korunabilirler (Kuçuradi, 2011a, s. 6).

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nin 23. maddesinde “herkesin, kendisi ve ailesi için insan onuruna yaraşır bir yaşam sağlayacak düzeyde, adil ve elverişli ücretlendirilmeye hakkı vardır; bu, gerekirse başka toplumsal korunma yollarıyla desteklenmelidir” ifadesi, devlet tarafından korunması gereken “çalışma hakkı”nın önemini göstermektedir (aktaran Gemalmaz, 2011, s. 15). Bununla birlikte, geçim

sıkıntısı yaşayan kişilerin bilim, sanat ve felsefe gibi alanlarla ilgi kurması ve bu alanlarla ilgili üretim yapması zor olacaktır.

Çalışma hakkının korunmasının en büyük önemi, bahsedildiği gibi, geçinmek için gerekli koşulların sağlanmasında yatmaktadır. Bununla birlikte kişinin çalışabileceği bir iş bulabilmesi, çalışma hakkının korunduğu anlamına gelmemektedir. Kişinin çalışan olarak hakları, çalıştığı ortamın uygunluğu, çalıştığı koşulların (süre, ücret v.b.) niteliği bu hakkın tamamlayıcı olmasında önem göstermektedir. Kaboğlu, çalışma hakkıyla nelerin ifade edildiğini şöyle dile getirmektedir:

(...) birer alt kategori olarak belli hakların sağlanmış olması ölçüsünden çalışma hakkından söz edilebilir: iş güvenliği hakkı, iş yerlerinin çalışma ve sağlık koşullarının uygun olmasını isteme hakkı, çalışma sürelerinin uygun ölçülerde tutulmasını isteme hakkı, çalışan çocuk, kadın ya da gençlerin özel olarak korunması ile ilgili haklar, adil ücret hakkı, ücretli tatil, dinlenme hakkı, boş zaman bulabilme hakkı; yaşına, gücüne, cinsiyetine uygun işlerde çalıştırılmayı isteme hakkı; sosyal güvenlik hakkı, eşit işe eşit ücret hakkı (2002, s. 464).

Ne var ki, Kaboğlu'nun bu belirlemesinde, insan hakları açısından bir tehlike görülmektedir. Bu tehlike de, “çalışan çocuk” teriminin kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Öyle ki, çocukların çalışıyor olması, onların korunması ile ilgili hak talebi, çocuk işçiliğini bir bakıma meşrulaştırmaktadır. “Eğer bazı çocuklar okula Cadillac’la götürülüyorsa, aynı yaştaki başka çocuklarsa ekmeğini kazanmak için yük taşıyorsa, orada sosyal adaletsizlik vardır” (Kuçuradi, 2011a, s. 11). Sosyal adaletsizliğin var olduğunu gösteren örnekte olduğu gibi, haklar korunmayacak, insan haklarının amacı yitirilmiş olacaktır.

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde “çalışma hakkı”nı içeren 23. maddenin 4. bendinde yer alan “sendika kurma ya da sendikaya üye olma hakkı”nın, “herkesin çıkarını korumak” adına oluşturulduğunu görmekteyiz (aktaran Gemalmaz, 2011, s. 15). “Çıkar” teriminin kullanılması, “hak” teriminin iyice anlaşılmadığını göstermektedir. “Hak”kın, “çıkar” olarak anlaşıldığı da karşımıza çıkmaktadır. Menfaat ya da çıkar,

genelde, kimin çıkarı söz konusuysa hak ettiğinden daha fazla bir şey almasıdır. O fazla da başka birinden bir şeylerin eksilmesi. Yalnız fazla bir şey almıyor, sadece birilerinden bir şeyler eksiliyor, insanlar arasındaki ilişkilerde de ülkeler arasındaki ilişkilerde de bu böyledir. Çıkar, hak ettiğinden fazla bir şey almaktır. Çıkarda adalet söz konusu değildir, ama asıl sorun çıkar ile haklar çatışmaya başladığı zaman ortaya çıkar. Genelde böyle bir durumda ise haklar değil çıkarlar kazanır (Kuçuradi, 2015).¹⁰

Çalışma hakkının korunması için sendikalar elbette önemlidir, ancak maddede de yer aldığı gibi bugün hemen hemen tüm sendikalar, kendi çıkarlarını korumak üzere faaliyet göstermekte, hatta ideolojik bir silah olarak kullanılanlarına da rastlanılmaktadır.

Bütün bunlarla birlikte, çalışma hakkının tam olarak sağlanabilmesi için, “çalışma dışı zaman”ın da rolü büyüktür. Nitekim İHEB’nin 24. maddesinde bu durum, şöyle dile getirilmektedir: “Herkesin, dinlenme ve boş zamana hakkı vardır; bu, iş saatlerinin makul ölçüde sınırlandırılması ve belirli aralıklarla ücretli tatil yapma hakkını da kapsar” (aktaran Gemalmaz, 2011, s. 15). Bu maddede yer alan bazı ifadeler, insan hakları açısından kafalarda soru işareti uyandırmaktadır. Söz gelimi, “makul ölçü” ve “belirli aralıklarla ücretli tatil” ifadelerinin sınırları belli olmamakla birlikte, “işverenler” tarafından suistimale açıktır. Bununla birlikte “boş zaman hakkı”nın, ne için gerekli olduğu üzerinde düşünülmelidir. Boş zaman, kültürel etkinliklerde bulunmak için mi? Yoksa yaşadığımız çağı gözönünde bulundurarak “üretilenlerin, tüketilmesi” için mi gereklidir?¹¹

Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi’nde de çalışma hakkı şu şekilde tanımlanır:

Bu sözleşmeye taraf devletler herkesin serbestçe seçtiği ya da kabul ettiği işte çalışarak geçimini sağlaması olanağına sahip olması hakkı dahil olmak üzere, çalışma hakkını tanırlar ve bu hakkı korumak için gerekli tedbirleri alacaklardır. (aktaran Gemalmaz, 2011, s. 26).

¹⁰ Antalya Sanayici ve İşadamları Derneği’nin 16. Olağan Toplantısı’ndaki konuşmasından alınmıştır. http://www.ansiad.org.tr/?goto=duyuru_det&idx=71980#.V54UmvmlTIV (Erişim Tarihi: 10.07.2016)

¹¹ *Tüketim Toplumu* bölümünde incelenecektir.

“Herkesin serbestçe seçtiği ya da kabul ettiği işte çalışması” bir yana, kişilerin yetiştiği alanda bile iş bulamadığı ülkelerde bu hakkın sağlanması pek mümkün görünmemektedir. Ayrıca bu “serbestlik”in neyi ifade ettiği de açık değildir. Bununla birlikte, maddenin ikinci bendinin, “gelişmeden”, sanayileşme ve üretimin anlaşılmasının etkisiyle yazıldığı anlaşılmaktadır:

Bu hakkı tam olarak gerçekleştirmek amacıyla bu Sözleşmeye Taraf bir Devletçe alınacak önlemler, teknik ve mesleki rehberlik ve eğitim programlarını, bireyin temel siyasal ve ekonomik özgürlüklerini koruyan koşullar altında tam ve üretken istihdamın temine ve düzenli/istikrarlı biçimde, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmenin sağlanmasına yönelik politika ve teknikleri kapsayacaktır (aktaran Gemalmaz, 2011, s. 27).

“Gelişme”den anlaşılanın sanayileşme ve üretimin olduğu iddiası, “tam ve üretken istihdam” için gerekli politikaların uygulanmasıyla ilgili cümleden kaynaklanmaktadır. Tıpkı Uluslararası Çalışma Örgütü’nün oluşturduğu sözleşmelerde rastladığımız gibi burada da gelişme, sadece ekonomik boyutuyla düşünülmüştür. Dolayısıyla buradaki amaç çalışma hakkının korunmasından çok, “üretimin artmasını” sağlamaktır. Bununla birlikte, bu sözleşmede dikkat çeken bir diğer nokta, “çalışma dışındaki zamandan”, yani “dinlenme ve boş zaman”dan söz edilmemesidir. Söz edilmeyiş nedeni de ayrı bir sorgulama gerektirmektedir.

Gelişme kavramının bu şekilde sorunlu kullanıldığını gösteren bir diğer bildirme, *Gelişme Hakkı Bildirgesi*’dir. *Gelişme Hakkı Bildirgesi*’nde, “gelişme”, “her bir insanın ve bütün halkların ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal gelişmesine katılma, bunlara katkıda bulunma ve bunlardan yararlanmaya hak sahibi olduğu, devredilemez bir insan hakkı” olarak tanımlanmaktadır. (aktaran Gemalmaz, 2011, s. 1188). Bu “gelişme” de “bütün insan haklarının tam gerçekleşmesinin önkoşulu” olarak belirtilmektedir (aktaran Gemalmaz, 2011, s. 1188). Başka bir deyişle, bir ülkedeki ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal gelişme, insan haklarının tam gerçekleşebilmesinin ön koşulu olarak anlaşılmaktadır. Ancak burada şu sorular geliyor akıllara:

(...) bir kişi hakkı olarak ‘gelişme’ ile ‘ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal gelişme’ bağlamındaki ‘gelişme’ aynı anlamlarda bir gelişme mi? Ekonomik,

toplumsal, siyasal gelişme, bir durumu mu, yoksa bir durumu ortaya çıkaracak bir süreci mi dile getiriyor? Bu ve bu gibi başka sorularla bu *Bildirgeye* baktığımızda, onda birçok kavramsal karıştırmalar görüyoruz (Kuçuradi, 2011a, s. 203).

Bildirgelerin bu şekilde okunması, insan hakları kavramı ve onunla ilgili kavramların dikkatsiz kullanıldığını göstermektedir. Dolayısıyla,

(...) bu belgelerin insan haklarının çiğnenmelerini engellemelerde ve çiğnenmeleri gidermede etkilerinin sınırlı olmasında, bu belgelerin de önemli bir payı olduğu görülüyor: bu belgeler, çoğu zaman iyi ve içtenlikli bir niyetle oluşturulmuş olsalar da, insan haklarının ne olduğunun bilgisiyle ve bu haklarla ilgili olan (...) gelişme/kalkınma (...) gibi kavramların bilgisiyle oluşturulmuş görünmüyor (Kuçuradi, 2011a, s. 195).

Uluslararası Sivil ve Siyasî Haklar Sözleşmesi'nde ise, “kimseden zorla/cebri yahut zorunlu olarak çalışması talep edilmeyecektir” maddesi yer almaktadır (aktaran Gemalmaz, 2011, s. 104). “Hiç kimse köle olarak/durumunda tutulmayacaktır; her biçimiyle kölelik ve köle ticareti yasaklanacaktır” ve “hiç kimse kul olarak/durumunda tutulmayacaktır” fıkralarının hemen altında bulunan “çalışma” terimini, bu fıkralar çerçevesinde değerlendirmek gerekmektedir. Çünkü sözleşmenin bu fıkrası, “zorla ya da zorunlu çalıştırma” teriminin, mahkeme kararıyla verilmiş bir suçun karşılığında “ağır işlerde çalıştırmayı” engeller nitelikte olmadığını da belirtmiştir. Başka bir deyişle, bir ülkede bir suçun karşılığı olarak ağır işlerde çalıştırma cezası verilebilir. Bununla birlikte “ ‘zorla çalıştırma ya da zorunlu çalıştırma’ terimi: (...) Toplumun varlığını ya da refahını tehdit eden olağanüstü hal ya da felâket durumunda istenen herhangi bir hizmeti (...) kapsamayacaktır” (aktaran Gemalmaz, 2011, s. 105). “Toplumun varlığını ya da refahını tehdit eden olağanüstü hal” ne demektir? Bu belirlemenin de sınırları belli olmamakla birlikte, “keyfi” olarak da “olağanüstü hal” denilebilecek durumların ortaya çıkabileceğini göstermektedir. *Uluslararası Sivil ve Siyasî Haklar Sözleşmesi*'nin bu çelişkileri, *Aşkale Çalışma Kampı*'ni akıllara getirmektedir. 1942-1943 yıllarında, *Varlık Vergisi Kanunu* adı altında, “vergisini veremeyen mükelleflerin çalışma kampına gönderilmesi ve bu kişilerin tamamıyla gayrimüslim olması, benzeri görülmemiş ayrımcı bir uygulama olarak (...) tarihteki önemini koruyacaktır” (Akar, 1999, s. 114). Müslüman olmayanların çalışma kampına gönderilmesi, onların “toplumun

varlığını ya da refahını tehdit” eden unsur olarak görülmesi, “meşru” olarak çözümlenmesinin yolu olarak görülmüştür. İnsan hakları ile ilgili bir metin olduğunu ileri süren *Uluslararası Sivil ve Siyasî Haklar Sözleşmesi*, böyle anlaşıldığında insan haklarını koruma amacının dışında kalmış olur. Ayrıca “ağır işlerde çalıştırma” kavramının ucu açık olup, herhangi bir belirlemenin olmaması, tartışılması gereken bir başka konudur.

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ve insan haklarını “geliştirme” amacıyla oluşturulan diğer metinler, her ne kadar insan haklarının korunması için oluşturulmuş olsalar da, birtakım hak ihlallerinde bu metinlerin de payı olduğunu söyleyebiliriz. Bu sorunların çözülmesi için, kuşkusuz metinleri yeniden değerlendirmek gerekmektedir. Metinleri yeniden değerlendirmek demek, bir nevi “uluslararası politikada bir devrim”, daha açık bir ifadeyle, uluslararası ilişkileri yeniden düzenleme, ana ilkelerde değişiklik gerektirmektedir. Ana ilkelerde değişiklik yapmak, “toplumsal ve bu arada ekonomik ve siyasal ilişkilerin yeni ve değerli ilkelere göre (insanın değerini ya da bir ülkede yaşayan herkesin ‘insan hakları’ nı koruyan ilkelere göre) yeni baştan düzenlenmesini ve yürütülmesini” anlamak demektir (Kuçuradi, 2011a, s. 80).

Böyle bir değişiklik, ‘insan hakları’ konusunda yeni bir politikayı, hükümetlerin politikasından bağımsız, ama onunla ilgili bir politikayı başlatmakla yapılabilir. Bu da, uluslararası politikayı devletlerarası politika olmaktan çıkartıp, dünya politikasına dönüştürmek demek olur (Kuçuradi, 2010, s. 81).

Uluslararası politikanın, devletlerarası politika olmaktan sıyrıp, dünya politikası haline getirmek için, öncelikle “herşey yapılabilir” ilkesinin, yani “çıkar”ın korunduğu ilkelerin bu politikalardan çıkarılması gerekmektedir. Çıkarın, hak ile karıştırıldığını ve çıkarın hak ettiğinden fazlasının alınması olarak tanımlamıştık. Çoğu insan “ ‘yasa’ nın bu olduğuna inanırlar. Hiç şüphe yok ki, politikayı bugün belirleyen ‘yasa’ budur, ama bir doğa yasası değildir bu ‘yasa’ “ (Kuçuradi, 2010, s. 82). Çalışma hakkıyla ilgili metinleri ve maddeleri de göz önüne alırsak, politikaların ilkesi olarak “çıkar” insan haklarına doğrudan doğruya bir tehdit olarak görülmektedir. Dolayısıyla “uluslararası politikanın işi, devletlerin çıkarlarını

korumak değildir, onun işi, var olma nedenleri ancak bütun vatandaşların ‘insan hakları’nı korumakta görülebilecek devletlerde yaşayan (...) insanların ‘insan hakları’nı korumaktır’ (Kuçuradi, 2010, s. 83). Çalışma hakkının ne olduğu belirlenirken, uluslararası politikalar çerçevesinde benimsenen çıkarlar değil, insanın olanaklarının gerçekleştirilmesi için gereken ön koşullar dikkate alınmalıdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: TÜKETİM TOPLUMU

Çalışmanın zorunlu bir şey sayılması, kutsanması, “çalışmazsak ölürüz” düşüncesi ve çalışmanın istenilir bir şey olduğunun doğal karşılanmasının nedeninin bir alışkanlık olduğunu, bunların “çalışma ahlâkına” ait uydurmalar olduğunu söyleyen Bertrand Russell, çalışma ahlâkının köle ahlâkı olduğunu vurgulamakta, modern dünyanın da köleye ihtiyacının olmadığını belirtmektedir (2013, s. 13). Russell, ‘modern dünyada köleye ihtiyaç yoktur’ derken aslında bir serzenişte bulunmaktadır: çalışma artık bir görevdir, bu yüzden köleye ihtiyaç yoktur ve hemen herkes zaten köle durumundadır. Antik dönemde olduğu gibi, artık köleye ihtiyaç yoktur, uygarlığa katkı için köleler yoktur ve herkes özgürdür, “şu var ki, bu insanların harcadığı emeğin bir değeri vardı – çalışmak iyi olduğu için değil, boş vakit iyi olduğu için” (Russell, 2013, s. 14). Günümüzde ise bu belirlemenin tam tersi gerçekleşmektedir. Daha açık bir ifadeyle artık çalışmak iyidir ve ahlâklı olandır, boş vakit ise aylaklara aittir ve en büyük ahlâksızlıktır. Zygmunt Bauman, çalışma ahlâkının¹² iki önermeyle karşılanabileceğini söylemektedir:

Birinci açık önerme (...), karşılıksız hiçbir şey yoktur; her zaman *quid pro quo* “misliyle mukabele”; almak için önce vermeniz gerekir. İkinci açık önerme, kişinin sahip olduğuyula yetinmesinin ve böylece daha aza razı olmasının yanlış, aptalca ve ahlâki açıdan zararlı olduğudur; kişinin tatmin olduğunda kendini aşırı derecede yormayı ve germeyi bırakmasının değersiz ve mantıksız olduğudur; daha fazla çalışmak için güç toplamak şartıyla değilse, dinlenmenin yakışık almayan bir davranış olduğudur (1999, s. 13).

İlk önermede açıkça görüldüğü gibi çalışma ahlâkının öğretisi, *daha fazla iste, daha fazla çalış, önce ver sonra tüket* parolasını kullanmaktadır. İkinci önermede ise, *ihtiyacından fazlasını iste ve hep çalış, çalışmak iyidir, çalışmamak kötüdür* denilerek, kapitalizmin en önemli parolalarından biri vurgulanmaktadır. “Çalışma ahlâkı anlayışını bir an için açık yüreklilikle, kör inançlara bağlı olmaksızın düşünelim” diyen Russell, her insanın, belli miktarda insan emeği olan ürünü tükettiğini söylerken, insanın kendi ürettiğinden fazlasının tüketmesinin adaletsiz olduğunu belirtmektedir (2013, s. 16). Başka bir deyişle, emek harcamadan yaşamak,

¹² Kendisi “ahlâk” ve “etik” arasında ayırım yapmadığı için “çalışma etiği” demektedir. Bu başka bir tartışma konusu olsa da, ben burada “etik” yerine “ahlâk” kavramını kullanmayı tercih ediyorum.

adaletsizliği karşımıza çıkaracaktır. Bununla birlikte insanlar, ürün yerine hizmet sağlayarak da emek harcamaktadırlar, ancak bu hizmetleri tkettiklerine ve barınmalarına karşılık bir Şey sağlamak için olmalıdır, çalışmanın ancak bu kadarı bir görev sayılabilir (Russell, 2013, s. 16). Kapitalizmin hüküm sürdüğü ülkelerde, işçilerin tuhaf bir deliliği olduğunu söyleyen Paul Lafargue, bu deliliğin “alışma aşki” olduğunu belirtirken, çalışmanın kutsanmasının suçlusunun da kilise, iktisatçılar ve ahlakçılar olduğunu ileri sürmektedir: “Kr ve kıt zeklı bu insanlar, kendi tanrılarından daha bilge olmak istediler; zayıf ve acınası bu insanlar, tanrılarının lanetlediği Şeyi yeniden yapılandırmak istediler” (Lafargue, 2015, s. 9-10). Lafargue aslında burada Kutsal Kitap’ın Yaradılış bölümünde anlatılan hikyeyi hatırlatarak, Tanrı’nın Adem’i cennetinden kovup, “yaşam boyu emek vermeden yiyecek bulamayacaksın” cezasının övüldüğünü belirtmektedir. Lafargue’nin bu çelişkiyi göstermesi aslında “alışma ahlk” denilenin, kapitalizm tarafından uydurulmuş bir Şey olduğunu da göstermektedir. Öyle ki “ne kadar çok çalışırsan o kadar ahlksızlıktan kurtulursun” düşüncesi, kapitalizmin uydurduğu bir hikyedir. Kapitalist düzenin uydurduğu bu yalanla birlikte, antik dönemde kölelere ait olan çalışma, “zgr bireylere” bir ahlâk yasası olarak sunulmaktadır.

Günde on iki saat çalışmak; işte 18.yüzyıl insanseverlerinin ve ahlkıların ideali! Bu *nec plus ultra*’yı (daha ötesi olmayan) ne kadar aştık! Modern atölyeler, işçi kitlelerinin kapatıldığı, yalnızca erkeklerin değil, kadınların ve çocukların da günde on iki ila on dört saat boyunca zorunlu çalışmaya mahkûm edildiği ideal ıslah evleri oldular! (...) alışma hakkını devrimci bir ilke olarak ilan edebildiler. Yuh olsun Fransız Proletaryasına! (...) Zorunlu çalışmanın acıları, açlığın işkenceleri, proletaryanın zerine Kutsal Kitap’taki ekirgelerden daha kalabalık olarak ullanabilmişse, bunun müsebbibi proletaryanın kendisidir (Lafargue, 2015, s. 17).

Islah evleri dediği Şeyin ne olduğunu metninde dipnot ekleyerek açıklayan Lafargue, “Hayırseverler Kongresi”nde konuşan bir fabrikatrn söylediklerine dikkat çekmektedir:

Çocuklar için bazı eğlence imknları getirdik. Çalışma sırasında Őark söylemeyi, çalışırken sayı saymayı öğretiyoruz onlara. Bu onları oyalar ve *geçim imknlarını sağlamak için gereken on iki saatlik çalışmayı* onlara cesaretle kabul ettirebilir.” On iki saat çalışma, hem de ne alışma! On iki yaşında olmayan çocuklara dayatılan alışma! Materyalistler, ocukluğun

celladı bu Hristiyanları, bu insanseverleri kapatacak bir cehennem olmamasına daima üzüntü duyacaklardır (2015, s. 30).

Kabul etmeliyiz ki Lafargue, proletaryaya, yani işçi sınıfına serzenişte bulunmaktadır, Hristiyan ahlâkını eleştirmektedir, ancak hiçbir sınıfı düşünmeden yorumlamak gerekirse, bugünün çalışanı, çalışmak zorunda olan, “çalışmadan yaşayamayan” yine aynı insandır. Bütün bunlarla birlikte, çalışmanın bu şekilde kutsanmasının sonucu olarak, üretim fazlalığı da ister istemez karşımıza çıkacaktır. İhtiyaçtan fazla üretim olduğunda bile, ihtiyaç fazlalığı değil, çalışmamak ahlâksızlık olarak sunulmaktadır. Russell bu durumu şöyle örneklendirmektedir:

Belirli bir zaman içinde birtakım insanların çamaşır mandalı yapımında çalıştıklarını varsayalım. Bunlar günde (diyelim ki) sekiz saat çalışarak, dünyanın bütün mandal ihtiyacını karşılayacak kadar üretim yapmaktadırlar. Birisi çıkar, aynı sayıdaki işçinin aynı çalışma süresi içinde öncekinin iki katı mandal yapmasını sağlayan bir buluş kor ortaya. Ama dünyanın iki kat fazla mandala ihtiyacı yoktur (...) Aklı başında bir dünyada olsa, bu durumda, mandal yapımıyla uğraşan herkes sekiz saat yerine dört saat çalışır, ama bunun dışında herşey yine eskisi gibi yürürdü. Gelgelelim içinde yaşadığımız dünyada böyle bir şey ahlak bozucu sayılır (...) Bundan daha büyük bir delilik düşünülmü mü? (2013, s. 15).

Russell’ın bu örneğini, yaşadığımız toplum açısından değerlendirdiğimizde, birçok ülkede aynı “delilik” devam etmektedir denebilir. Bununla birlikte, üretilen bu malların tabii ki de tüketilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla daha fazla tüketmek için daha fazla çalışmak gerekmektedir. Russell’ın bu belirlemesine bir şeyler eklemek gerekirse, dört saat mandal yapımında çalıştıktan sonra işçi kalan dört saatinde fazladan başka bir işte de çalıştırılabilir. Söz gelimi mandal yapım atölyesinden sonra, aynı iş yerinde başka bir üretim atölyesinde işçi “kullanılabilir”, ancak önemli olan dört saatin dışında kalan zamanında işçinin kendi olanaklarını geliştirebileceği zamanın olmasıdır.

3.1. Tüketim Toplumunda İnsan Hakları

İnsan hakları, genellikle kişilerin insan olduklarından dolayı “sahip oldukları” haklar olarak dile getirilirler. İnsan haklarının bu şekilde “sahip olunan” haklar olarak ifade edilmesi, insan haklarının ne olduğunun görmeyi engellerken, hakların da “alınan-verilen” şeyler olduğu sonucunun çıkarılmasına neden olmaktadır (Kuçuradi, 2011a, s. 249). Ne var ki, insan hakları fikri, insanların sırf insan olmasından dolayı, insana yakışır şekilde yaşaması için gerekli muameleyi görmesi gerektiğini söyleyen düşünceler olarak vardılar. Muamele görmesi istenen kişilerdir, aynı şekilde bu muameleyi gösterecek olanlar da yine kişilerin kendileridir. Ancak bu, çoğu zaman unutulmuş bir şeydir. Unutulmasının en büyük nedeni ise, kuşkusuz “çıkar”lardır.

İnsan dünyasına baktığımız zaman (ister olaylara, ister eylemlere bakalım), insan hakları ihlallerinin azalmamasının sebebi yine bu “çıkar”lardır denilebilir. Bununla birlikte, en önemli nedenlerden biri olarak söyleyebileceğimiz “çıkar”cılık, “değer” bilgisinin eksikliğini göstermektedir. İnsanların değer bilgisine sahip olmamaları, onların “çıkar”larla oluşturdukları “değer yargıları”ndan hareket ederek bir şeyleri gerçekleştirmeye çalışmalarından anlaşılmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, değer yargıları çoğu zaman kişilerin çıkarlarına hizmet edecek şekilde kullanılmaktadır. Örneğin olumlu bir değer yargısı olan “çalışmak iyidir” değer yargısı, bazen çıkarları korumak için kullanılmaktadır. “Herşey yapılabilir” ilkesi ve tüketim toplumunun yaratmak istediği “insan tipi”ni de çıkarıcılıkla birlikte düşündüğümüzde, hak ihlallerinin azalmasını beklemek hata olacaktır. “Herşey yapılabilir” ilkesi ve serbest pazarın “herşey satın alınabilir” ilkesi, hak ihlallerini arttırmaktadır.

İnsan hakları, insanların insana yakışır şekilde yaşamaları için bazı gerekleri dile getirir, bu gereklerin de, “insanın değerini tanıma ve koruma istemleri olarak, yani insanları yalnızca insan oldukları için koruma istemleri olarak ortaya” çıktıklarını belirtmiştik (Kuçuradi, 2011a, s. 2). Bu bölümde de, *tüketim toplumunun* insanın değerini tanıma ve koruma istemleri olarak insan hakları için yarattığı bazı

sonuçlar incelenecektir. Ancak, bu b6l6m, hemen s6ylemek gerekirse, t6k6tim toplumunun yaratıcısının da, sonuçlarından etkilenenin insan olduğu g6z ardı edilmeden incelenecektir, bundan dolayı da insanın değeri ile değerlerinden hareket edilecektir. T6r olarak insan bu ayırt edici 6zelliğini veya değerini yarattığı değerlere, yarattığı değerleri de yine t6r olarak sahip olduğu bir takım olanaklarının hayata geçirilmesine borçludur. Bu olgu, 6zellikle çağımızda egemen toplumsal yağam biçimlerinin ve siyasal yapıların yeniden insan hakları açısından sorgulanmasını gerektirmektedir. Bu nedenle, t6k6tim toplumu modelinin kiğilerin temel haklarının korunmasında neden ve nasıl bir tehdit oluğturduğunun açıklığa kavuğturulması, g6n6m6zde yağanan insan hakları ihlallerinin nedenlerinden en azından bir kısmının anlağılmasının yanında, ileride alınabilecek 6nlemlerin de belirlenmesinde etkili olabilir.

T6k6tim toplumunun en temel 6zelliği, ihtiyaçların karėılanması anlamındaki t6k6timin yerine, t6k6timin bir ihtiyaçtan çok, bir amaç haline getirilmesidir. Nitekim Bauman'ın “insanın yağamak için mi t6kettiği yoksa t6kettiği için mi yağadığı; yani yağamak ve t6k6tmeyi birbirinden hala ayırabiliyor ve ayırma ihtiyaı duyuyor olup olmadığı” ikilemine dikkat çekmesi, t6k6tim toplumu içindeki insanın bu anlamda kendisine sorması gereken 6nemli bir sorudur (2010, s. 93). Bu sorunun, yağamdan ne anladığımızla ilgisi bakımından 6nemi karėımıza çıkmaktadır. S6z gelimi insanların yağamdan anladıkları g6n6n6 geçirmek, alığveriğ merkezlerinde kendilerini “tatmin” etmek ise, *t6kettikleri için yağadıklarının* s6ylenmesi pek de abes kaçmayacaktır. Bununla birlikte t6k6tim toplumuna “ayak” uydurup, ihtiyaçları dığında t6k6tmek isteyen bireylerin “t6kenmeleri” de kaçınılmazdır. T6k6tim toplumunun “ağına” takılmığ insan, t6k6terek kendini “değerli” hissetmektedir ve bu “ağın” farkında bile değildir. Bu tip insanlar, t6k6tike kendilerine yeni bir “kimlik”, yeni bir “stat6” eklediklerini d6ė6nmekte ve b6ylece “daha değerli” olduklarını zannetmektedirler.

T6k6tim merkezleri olarak nitelendirilen alığveriğ merkezleri, “herėey satılabilir” ilkesinin en “iyi” 6rnekleriyle karėılaėılan yerlerdir. Reklamları s6z

konusuyken “yaşam merkezi” olarak da adlandırılan alışveriş merkezlerinde “herşey satılır” haldedir. Kitlesele bir şekilde, alışveriş merkezlerinde gerçekleşen “tüketim”, “boş zaman”ların “doldurulduğu” yerlerdir. Herşey, yani yiyecek-içecek, giyecek, kuaför, pet-shop, terzi, spor salonu, sinema, kitabeveleri v.s. burada, tek mekânda bulunmaktadır. Alışveriş merkezleriyle birlikte yaratılan “avm insan tipi”, sürekli bu “kutsal mekânlarda” tüketir haldedir. Sadece anlık doyumlarla tatmin olan “avm insanı”nın tüketmesi demek, belli bir miktarda para kazanmasını, para kazanmak için sürekli çalışmasını gerektirir. Nietzsche, “yeni toplumun makineleşmiş operasyonu içinde”, daha fazla para kazanmak için, daha fazla çalışmak, “insan olmanın değil, vida olmanın bir ederi” olduğunu söyler (Özcan, 2013, s. 148). Dolayısıyla “avm insanı” için çalışmanın, hatta yaşamın anlamı tüketmekten ibarettir.

Alışveriş merkezleri ya da Jean Baudrillard’ın deyimiyle ”drugstore”lar, tüketimin sentezinin gerçekleştiği yerlerdir (2010, s. 19). “Drugstore”lar modern tüketimin merkezleridir, bu merkezlerde ürünler artık yanyana değildir, ürünler “kültürleştirilen” birer “ayrıcalıklı” maddelerdir (Baudrillard, 2010, s. 19). Baudrillard’a göre insanlar, modern alışveriş mekânlarına girdiklerinde, tüketimin çılgınlığına kapılır, alışveriş mekânından çıktıklarında ise, ev için, iş için, tatil için “gerekli” herşeyin alındığına inanırlar. Ne var ki alışveriş merkezine gitmeden önce alacakları, aldıklarının yanında unutulmuştur. Drugstore’larda herşey öyle bir sistemle yerleştirilir ki, tüketici daima alacaklarının fazlasını alır. Tüketimin bu fazlalığı, ihtiyaçların fazlalığından değil, “sözde gerçeklerin” gösterildiğini söyleyen reklamların manipülasyonundan kaynaklanmaktadır.

Reklamlar buna, yeni bir yaşam sanatı, yeni bir yaşam tarzı, günümüzün modası, diyor: hoş bir alışveriş yapabilmek, aynı havalandırılmalı mekânda kocalar ve çocuklar bir film seyrederken besin maddelerini, apartman ya da yazlık için gerekli nesnelere, giysileri, çiçekleri, en son çıkan romanı ve en yeni gadget’ı tek bir seferde satın alabilmek, hemen oracıkta hep birlikte yemek yiyebilmek vb. (Baudrillard, 2010, s. 19).

Bu açıdan reklamlarda gösterilen, tüketicinin hissettiği Baudrillard’ın deyimiyle, “gerçekliğin baş döndürücülüğü”dür. Alışveriş merkezlerindeki rafların düzeni de, tıpkı reklamlarla sunulan gerçeklik gibi, simülasyon oluşturmaktadır. Rafların düzeni

artık birbirine girmiş, birbiriyle ilgisi olmayan ürünler yanyana dizilmiş haldedir. Kitaplar, takılar, içecekler, giyecekler vb. herşey artık aynı reyonda bulunabilmektedir. Bütün bunların tek bir nedeni varmış gibi gözüküyor; “ihtiyacın yoksa bile tüket”. Bu saptamalarla birlikte tüketim toplumu modelinin yarattığı sorunları çözebilmek için, günümüz dünyasında egemen olan ekonomik ilişkileri yeniden sorgulamalıyız. Öyle ki Kuçuradi’ye göre,

(...) tüketim toplumunun sorunlarıyla savaşmak istiyorsak, yaşam biçimlerini olduğu kadar; ülkelerde ve dünyada ekonomik ilişkilerin bugünkü düzenlenme biçimini –serbest pazar denileni– de gözden geçirmek ve bu ilişkileri başka ilkelerle –insanın değerini/insan onurunu kişilerde korumayı amaçlayan ilkelerle– kurmak uygun olur (2015, s. 72).

Serbest pazarı gözden geçirmek, başka bir deyişle “laissez-faire, laissez-passer”¹³ tuzağını gözden geçirmek, insan haklarının korunmasında ve geliştirilmesinde önemli görülmektedir. Serbest piyasa ekonomisini sorgularken, bununla bağlantılı olarak devletlerin varlık nedenlerini de sorgulamak gerekmektedir. Çünkü siyasal bir toplumdan çok, bir toplum olarak günümüz devletlerinin hemen hemen hepsinde “can ve mal güvenliğini sağlamak” temelli yasaların olduğunu görmek mümkündür. Bu da gösteriyor ki, günümüz devletleri bir bakıma serbest pazara hizmet eden, sadece can ve mal güvenliğini sağlamak amacıyla kurulan devletlerdir. Oysa insanların kendilerini gerçekleştirebilmeleri mümkün kılan, uygun koşulların sağlanması için devletler vardır. İnsanların insanlaşması için koşullar sağlanırsa, bir devlet gerçek anlamda devlet olacaktır.

Tüketim toplumunda karşılaştığımız kavramlardan biri de *kültür* kavramıdır. Kültür, en yaygın anlayışla, belirli bir toplumda yaşayanların yaşam tarzı olarak belirtilmektedir. Bu tanım, “çoğunluğun” kültür tanımıdır. Çoğunluğun anlayışına göre kültür “inanç, dil, yemek-içmek, sosyal hayat, bilgi, görgü kuralları, manevî değerler ögesidir” (Coşgun, 2012, s. 839). Kültürün bu şekilde tanımlanması, ait olduğu topluma göre değişiklikler göstereceği anlamını da içinde taşımaktadır. Toplumlarımıza göre değişen, dönüşen kültür, endüstriyellemesiyle birlikte *popüler*

¹³ “Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler”

kültür adını alacaktır (Coşgun, 2012, s. 838). Popüler kültürü, çağımızda geldiğimiz nokta itibariyle, gündelik yaşama egemen olan “kültür” olarak tanımlamak yerinde olacaktır. Egemen popüler kültür, tükettirme amacındadır, tükettiremediği zaman ise özendirerek tükettirme yoluna başvurmakta; bireyler, sınırsız ve doyumsuz “yeni (uydurulmuş) ihtiyaçlar”a yönlendirilmektedir. Kültürün bu şekilde anlaşılmasının ve tüketimle birlikte kullanılmasının temelinde de yine insanın değeri bilgisinin eksikliğinden kaynaklanmaktadır. İnsanın değeri ve değerleri temelinde kültür,

(...) “kişilere insan olarak olanaklarını gerçekleştirebilmeyi (: bu olanakların işlenmesini, kültüre edilebilmesini) sağlayan etkinliklerin tümü” –sanat, felsefe yapma ve bu yapılardan yararlanma– olduğu söylenebilir. Bu, yüzyıllardan beri Batı düşüncesinde yer etmiş *cultura animi* (ruhun işlenmesi, ruhun kültürü) fikridir, ya da tekil anlamda kültür (Kuçuradi, 2009a, s. 55)

olarak tanımlanırken, genellikle “çoğul anlamda kültür” ile karıştırılmakta ve sorunların çoğu da bu karışıklıktan dolayı çıkmaktadır. Çoğul anlamda kültür ise, “bir grupta belirli bir süre canlı olan, neredeyse bilinçsiz, ama o grubun yaşamının bütün ifadelerine ‘sinmiş’ anlayışlar” olarak tanımlanmaktadır (Kuçuradi, 2009a, s. 58). *Popüler kültür* kavramını, tıpkı grup kültürüne, yani çoğul anlamda kültüre benzetirsek, popüler kültürü de tıpkı çoğul anlamda kültür gibi belirli bir zamanda talep edilen olarak tanımlayabiliriz. Popüler kültür, tüketim toplumu modeliyle birleşince de, *tüketim kültürü* karşımıza çıkmaktadır ve bu kültürde “canlı olan”, “bilinçsiz olan”, “yaşamın anlamı tüketmektir” sloganı dillerde, kafalarda yer etmektedir. “ ‘Tüketim kültürü’ veya ‘tüeticilik’ fikrinde önemli olan, *esas olarak tüketime kafasını takmış* olan bir kültürdür” (Tomlinson, 1999, s. 83). Bununla birlikte, diyebiliriz ki tüketim toplumu, “tüetime kafasını takmış insan tipi”ni yaratmaktadır.

Tarih boyunca her kişi, yaşadığı toplumun geçirdiği değişimlerden, dönüşümlerden etkilenmiş, yönelimleri de değişikliğe uğramıştır. Bu eğilimlerin değişikliğe uğraması, insanların amaçlarını ve ihtiyaçlarını da değiştirmeye zorlamaktadır. İnsanların yaşam biçimi olarak tanımlanan popüler kültür anlayışındaki kültür de, bu değişimlerden payına düşeni almıştır. Söz gelimi Theodor W. Adorno, kültürün günümüzde herşeye benzerlik bulaştırdığını ileri sürmektedir

(2007, s. 47). Adorno'ya göre popüler kültürün kaynağını oluşturan filmler, radyo-televizyon programları ve daha birçok şey, farklı yerlerde aynı şeyleri sunmaktadır. Bu aynılık, daha doğru bir deyişle bu “aynılaştırma” politikası, tüm dünyayı bir benzerlik perdesiyle örtmektedir. Aynılaştırma politikasının sonucunda, tüm dünyada giderek ortalama bir tip insan yaratılmaktadır. Üstelik söz konusu ortalama ya da “normal” olana ilişkin bu tipi yaratan popüler kültür unsurlarının, kendilerini sanatmış gibi gösterme yönünde de bir kaygıları yoktur, çünkü onlar artık kendilerini “endüstri” diye adlandırmaktadırlar. Tüketim toplumu içinde endüstriyelleşip “yok olan” sanatlar,

(...) kasıtlı olarak tüketicileri kendisine uydurur. Binyıllardır ayrı duran yüksek ve düşük sanat düzeylerini, her ikisinin de zararına bir araya gelmeye zorlar. Yüksek sanatın önemi, yararı konusundaki spekülasyonlarla yok edilirken, düşük sanatın önemi de, (toplumsal denetim kusursuz olmadığı sürece) içinde barındırdığı isyancı direniş özelliğine dayatılan medeni sınırlamalarla yok edilmektedir. Böylece, kültür endüstrisi yöneltmiş olduğu milyonların bilincini ve bilinçaltını yönlendiriyor olmasına rağmen, kitleler birincil değil, ikincil role düşerler ve hesaplanabilir nesnelere, makinenin tali parçaları olurlar (Adorno 2007, s. 76).

Sanatın endüstriyelleşmesi, standart bir üretimin yanısıra, söz konusu üretimin sürekli bir hal almasını ve endüstriyel sürece boyun eğmesini de gerektirir. Sanatsal üretimin endüstriyelleşmesi, beraberinde tüketicisini de yaratır, “Tüketiciler, kendilerini boş zamanlarda bile tüketimin birliğine uydurmak zorundadır” denilirken tam da bu kastedilmektedir (Adorno, 2007, s. 53). Daha açık bir ifadeyle, boş zaman dinlenmek için değil, tüketmek için kullanılmalıdır. Oysa insanlar “boş zaman ve olanaklar sayesinde, sanat, bilim, vb. alanlarda” kendilerini geliştirebilirler (Marx, 1997, s. 26).

Marx'ın komünist toplum idealinin en önemli öğelerinden biri olan boş zaman, üretim güçlerinin gelişmesiyle daha fazla artar ve insanlar kendilerini felsefe, sanat ve bilim alanında geliştirirler. Marx'ın gönderme yaptığı Aristoteles bunları daha önceden görür ve şöyle der:

Her alet, zorunluluk gereği olarak ya da Daedalus'un yarattıklarının kendi kendilerine hareket etmeleri gibi, kendiliğinden, veya Hephaestos'un üç ayaklılarının kutsal görevlerinin başına kendiliklerinden gitmeleri gibi,

kendisine uyan işi yapabilseydi ve böylece mekikler kendi kendilerine işleyip kumaş dokusalardı, ne ustaların çıraklara ve ne de efendilerin kölelerine ihtiyacı olurdu (aktaran Marx, 2014, s. 392).

Ne var ki, üretim güçlerinin gelişmesiyle birlikte insanların yerini alan makineler, insanlara boş zaman olanağı sağlama yerine, geçim kaynakları bulmalarını engeller. Russell'a göre kullanılan

(...) modern üretim yöntemleri sayesinde, herkesin rahat ve güven içinde yaşamasını sağlayabiliriz; ama bunun yerine kimilerinin aşırı derecede çalışmasını, kimilerininse başkaları için bitip tükenmesini yeğledik. Buraya kadar, makinelerin ortaya çıkmasından önceki kadar canlı, güç dolu olmayı sürdürdük; aptallık ettik bunda, ama hep de aptallık etmesi gerekmez insanın (Russell, 1997, s. 71).

Endüstriyel süreç, toplumsal iktidar aracılığıyla özneyi belirleyici hale getirirken, toplumsallaşan özne yapay bir bilinçle donanır. Toplumsal özne, iplerin kendi elinde olduğunu ileri sürse de, bu bir yalandır, çünkü herşey bizzat üretim süreci tarafından önceden belirlenmiştir. Üretim süreci, bireye özgür seçimde bulunduğu yolunda telkinleri ölçüsünde varlığını ve belirleyiciliğini sürdürecektir. Başka bir deyişle, üretim süreci kişiye “özgürlük” sunar, ancak tüketim toplumunda kişinin özgürlüğü, üretim sürecinin kendisine sunduğu olanaklar dâhilindedir. Üretim ve tüketim, kişiyi söz konusu olanaklar dâhilinde seçim yapmaya yönlendirmekle kalmaz, aynı zamanda kişinin var olan seçim ve seçenekleri dışında bir talepte bulunmasını da engeller. Artık bu dünyada özgürlük, kişilerin üretim sürecine tabi olarak zamansal ve mekânsal belirlenmişlerinin bir fonksiyonu olarak vardır.

Endüstrinin dekoratif yönetim ve sergi mekânları, otoriter ülkelerde de diğerlerinden olduğundan pek farklı değildir. Her yerde boy gösteren göz alıcı, devasa yapılar, devletleri kapsayan ortak amaçlı grupların eksiksiz planlılığını temsil etmektedir. Dizginlerinden boşanmış girişimcilik, bu planlılığa katkıda bulunmuştur. Betondan kent merkezlerinin çevresindeki evler şimdiden birer gecekondu gibi görünür; kentin dış semtlerindeki ‘bungalov’ tipi yeni evler ise, tıpkı uluslararası fuarlarda görülen hafif konstrüksiyonlar gibi, teknik ilerlemeye övgüde bulunup, birer konserve kutusuymuşçasına kullanılıp atılmak için yapıldıkları izlenimi uyandırır. Bireyin, sözüm ona bağımsız bir hayat sürmesini sağlaması gereken şehir planlama projeleri ise, onu totaliter sermaye iktidarının, yani hasmının boyunduruğu altına iyice sokar (Adorno, 2007, s. 47).

Kentin sakinlerinin üretici ve tüketici olarak iş ve eğlence için kent merkezlerine yerleşmeleri, Adorno'ya göre sakinlerin birer “hücre” ile sınırlandırılmasını ifade

etmektedir. Kent sakinlerinin oturdukları yerler birer hücreden ibarettir. Bu hücrenin gardiyanı ise üretim güçleri ve devlettir. Devlet boyunduruğu altına aldığı bireylerin kamusal yaşamlarını aşarak, özel yaşamlarında da belirleyici ve denetleyici ödevler üstlenmiştir. Nerede yaşayacağını, işe kaçta gidip-döneceğini, ne zaman güleceğini, hatta nereye gömüleceğini bile dikte eder hale gelmiştir.

Devletin kamu ve özel alanlar üzerindeki belirleyiciliği, giderek kent ve sakinlerinin mekanikleştirilmiş bir sürece tabi olmalarına yol açmaktadır. Bu mekanikleşmede bir kaçış noktası olarak “eğlence”, Adorno’ya göre geç kapitalizmin bir ürünüdür. Eğlence, mekanikleştirilmiş emek süreciyle yeniden baş edebilmek için, ondan kaçmak isteyenlerin aradığı bir şeydir. Çünkü kültür endüstrisinin en önemli yasası, insanların “arzuladıkları” şeylere kavuşmalarını sağlamaktır. Ancak bu durum, yoksunluk içinde de gülererek doyuma ulaşmayı amaçlayan insanın “sahte tatmin”inden başka bir şey değildir. İktidar bu mutluluğun sahteliğini sürekli olarak insanlara dayatmaktadır (Adorno, 2007 s. 74). Özellikle söz konusu mutluluk, savaş zamanında doruğa ulaşır, çünkü savaşımlardan sonra toplumlar ekonomik sıkıntılar içine girmektedir. Bu sıkıntılardan yaratılan “kurtarma” vaadiyle iktidarlar, insanları sıkıntılardan uzaklaştıracak yeni eğlence arayışına yönlendirmektedirler. Bu arayışlardan en çok ilgiyi gören ise “sözde” yetenek yarışmalarıdır. Söz gelimi İtalyan yönetmen Luchiano Visconti, 1943’te *Bellissima* filmiyle bu olguya işaret etmektedir. Filmde anne, küçük kızını ekonomik sıkıntılardan kurtulmak için “yetenek” yarışmasına hazırlar. Binlerce kişi arasından kızının “birinci” olacağı inancıyla hergün daha da hırslanarak, diğer insanlara yabancılaşır, hırçınlaşır. Bu durum Adorno’ya göre yeteneklerin dinleyiciye veya izleyiciye sunulmadan bitmesidir, çünkü yetenekler sunulmadan önce “işletmeciyeye” ait olmuşlardır bile. Artık eğlence, insanlara günlük yaşamın sıkıntılarını unutturan “sahte” bir umuttur. Başka bir deyişle, eğlence, ekonomik sıkıntıdan kurtulmak için değil, sistemin bir parçası olarak vardır. Dinleyici veya izleyici de, kültür endüstrisinin kalesi olan işletmelerde, sistemin mazeretini onaylar hale gelmiştir. Sistem, insanları standart hale getirmiştir. Müşteri yönlendirilen, çalışan ise sistemin yürütücülüğünü

üstlenendir. Dolayısıyla insan, bu sistemle sadece müşteri veya çalışan olarak karşılanmaktadır (Adorno, 2007, s. 81).

İnsanların bu duruma gelmesi ve getirilmesiyle birlikte, “kullan ve at” pratiği karşımıza çıkmaktadır; “şeyleri, hatta insanları kullanıp-atma tüketim toplumunun ana özelliklerinden biridir. Kullanılan en önemli araç ise reklamlar”dır (Kuçuradi, 2015, s. 71). Popüler kültür de sürekli kullan-at ilkesine insanları yönlendirir ve tükenir hale getirir. İnsanları sürekli tüketmeye yönlendiren bu anlayışı ile popüler kültür, anlık yaşamdan başka bir şeyi düşünmeye izin vermeyecektir. İnsanlar artık geleceklerini düşünemez haldedir ve sadece günlük vaatlerde bulunmaktadır. Günlük vaatlerle birlikte, ihtiyaçların da amacından çıkıp, ihtiyaçmış gibi gösterilen şeylere önem verildiği gözlenmektedir. Kuçuradi, ihtiyaçları *duyulan* ve *olan* olarak ikiye ayırırken, duyulan ihtiyaçların, kişilerin kendilerini tutamamaları durumunda, o anki koşullar ne olursa olsun hemen giderme istekleri olarak karşımıza çıktığını söylemektedir (2015, s. 71). *Duyulan* ihtiyaçlar –kişi her ne kadar bunlarla kendisini özdeşleştirse de– genellikle kişinin denetimi dışındaki güçlerce belirlenmektedir, bu güçlerin en başında ise daha önce söylenen reklamlar gelmektedir. Kişilerin duyduğu ihtiyaçlar, reklamlar ile birlikte daha da körüklenerek fazlalaşmaya başlar. Burada genelde gözden kaçan büyük tehlikeler, ülkelerde yaşayan insanlararası gelir farkı sonucunda ortaya çıkan tehlikelerdir. Bir ülkede zengin ile yoksul arasındaki fark ne kadar büyükse, tehlike o kadar büyüyecek, reklamlar ile birlikte kazançları az olan kişiler, kredi kartı borç “batağına” girerek, böbreklerini satacak hatta intihara sürüklenecektir (Kuçuradi, 2015, s. 71). Bu bağlamda, insan ihtiyaçları değiş-tokuş değerinin gerçekleştirilmesinde kullanılan bir araç haline gelecektir. Marx’a göre ihtiyaçların,

(...) ortaya çıkması ve doyuma ulaştırılması metalara erişime bağlı oldukları için “tek gerçek ihtiyaç” aslında zenginliğin soyut formuna, paraya duyulan ihtiyaçtır. Kapitalist piyasa ilişkileri söz konusu olduğunda, paraya duyulan ihtiyacın giderilmesi ise, herşeyden önce bu ihtiyaç için döngüsel olarak bir teşvik unsurunun kaynağını oluşturacağı varsayılan yeni insan ihtiyaçlarının yaratılması ile mümkündür (Marx, 2000, s. 125).

Marx'ın bu düşüncelerine göre yeni ihtiyaçlar, etkin olan sömürü piyasasının isteklerinin sağlanması, kapitalistler için daha fazla artı-değer ve kârın gerçekleşmesi için gerekli olan öğelerden biri haline gelmiştir. Yeni ihtiyaçlar kapitalist düzen tarafından sunulduğundan dolayı, hiçbir zaman doyuma ulaşmayacaklardır. Doyuma ulaşmayan yeni ihtiyaçlar, Marx'a göre sadece ekonomiyi ve toplumu değil, bireyi de kapsayıcı hale getirecektir. Marx'ın yabancılaşmış üretime, bireylere dayatılan zorunluluk, yabancılaşmış tüketimi de dayatır. Marx'ın bu belirlemeleri, tür olarak insanın değerinin doğrudan doğruya yok oluşuyla ilgilidir. Kuçuradi'nin "değer" ile ilgili belirlemeleri, aslında insanın ürettiği şeylerin değerini de açıklar. Daha açık bir ifadeyle, insan ürünü olan şeyler, emeğin değerinden çok, insanın değeriyle ilgilidir. İnsanın emeği olduğu için bu ürünlerin önemi vardır (Kuçuradi, 2013, s. 44). Kapitalist düzen içerisinde, endüstrinin tüketiciye kitlesel olarak sunduğu ürünlerin, tüketilmesi ihtiyaç olarak tanıtılmaktadır. Uydurulan bu ihtiyaçlar, Adorno'ya göre hiçbir zaman gerçekte olan şeyler değildir. Reklamcılıkla iç-içe geçen kültür endüstrisi, daha fazla tüketim için insanları yönlendiren bir araçtan fazlası değildir (Horkheimer ve Adorno, 2010, s. 30-32).

Tüketim toplumunun en önemli silâhlarından olan serbest pazarın "ekonomik özgürlük hakkı" talebi (isteyenin, istediğini yapma) ve sonuçları da, insan hakları kavramının içinin boşaltılmasıyla gerçekleştirilmektedir. Serbest pazarın, kişinin kendi çıkarlarını korumakla kalmayıp, bir bakıma insan haklarının da çıkarlara göre talep edildiğini göstermektedir.

3.2. Tüketim Toplumu, Devlet ve Serbest Piyasa Ekonomisi

İnsanların insanca yaşayabilmeleri için gerekenlerin yerine getirilmesinde, insan haklarının neyi ifade ettiğini, her zaman ve herkes için neden korunması gerektiğini bilmek, insan hakları ihlallerinin önlenmesi ve insan haklarının geliştirilmesi için son derece önemlidir. Bu doğrultuda da, bu gerekenlerin sağlayıcısı olan devletlerin amaçlarının ne olduğuna bakmak gerekmektedir. Söz

gelimi Aristoteles'e göre bir insanın ya da bir devletin amacı, devleti kuranların yaşamın amacından ne anladıklarıyla ilgilidir (aktaran Özcan, 2009, s. 135). Başka bir deyişle bahsedilen devletin ve insanın, iyiden ve insansal yaşamdan ne anladığıyla, neyi değer olarak kabul ettiğiyle ilgilidir. Çünkü her devlet bir amaç için kurulur ve bu amaca uygun insanlar yaratır. Bununla birlikte “yaratılan” her insan tipi bir “değeri” temsil etmektedir. Bir yönetimin iyi mi kötü mü olduğu da ancak baş değer saydıklarına bakarak anlaşılabilir. Devletlerin amaçlarına bakarken, devlet kurumunun insandan bağımsız bir varlıkmiş gibi değerlendirilmesinin üzerinde düşünmek gerekmektedir. Aristoteles, *bir insanın ya da bir devletin amacı* derken, aslında insandan bağımsız bir devletten bahsedilmemesi gerektiğini de vurgulamaktadır. Tıpkı insanın oluşturduğu bütün şeyler gibi, “ne türden bir kurum olarak görülürse görülsün, devlet eğer bir kurum –insanların kurduğu bir şey– ise, her devlet onu ‘kuranlardan’ ayrı (yani ‘kendi başına bir varlık’ olarak) düşünülemez” (Kuçuradi, 2011a, s. 41). Herşeyden önce bir insan kurumu olan devletin amacı da, insanların insanca yaşamaları için bazı gereklilikleri yerine getirmektir. Hayvanların da toplu bir şekilde yaşadıklarını göz önünde tuttuğumuzda, gereklerini yerine getirmeyen devlet, siyasal bir yapı değildir. Aristoteles *Politika* adlı eserinde bu noktaya dikkat çekerek, *toplum* ile *politik toplum* arasında ayırım yapar, insanın politik bir canlı olduğunu söylerken tamamlanmamış bu canlının insanlaşması için gerekli koşulların sağlanması gerektiğini, bunun için de devlete ihtiyaç duyulduğunu belirtir (2010, s. 10-11).

Bunların yanı sıra, yaşadığımız dönemde demokrasi egemen bir yönetim biçimi olduğundan, demokrasinin yaratmak istediği insan tipine de bakmak gerekir. “Özgürlüğü” ve “eşitliği” baş değer sayan, “özgür” ve “eşit” bireyi yaratmaya çalışan bu yönetim biçimi Platon'a göre, “zenginliği, parayı, mal mülk edinmeyi yaşamında ön plana çıkaran, tutumluluğu ve çalışkanlığı öven oligarşik insan tipinin bozulmuş şeklidir” (aktaran Özcan, 2009, s. 133). Oligarşi, zenginlikten başka bir şeye değer vermeyen bir yönetim biçimi olarak demokrasiye geçişin zeminini hazırlar. Demokrasi ile oligarşi arasındaki fark ise Aristoteles'e göre, yoksul çoğunluğun, zengin azınlık üzerindeki egemenliği ile aklın somutlaşmış biçimi olan yasaların

yerine çoğunluğun aklının egemen olmasıdır (aktaran Özcan, 2009, s. 135). Demokrasilerde akıl, çoğunluğun aklıdır, bu aklın ne söylediği önemli değildir, sadece sayıca fazla olmanın önemi vardır. Platon'un belirlediği ruhun büyük bir kısmını oluşturan *canavar* (θηρίον) kısım, tam da demokrasiye uygundur (Platon, 1988, 589a-589b). Platon, dışardan bakıldığında bir bütün gibi görünen insan ruhunun, aslında üç farklı kısımdan oluştuğunu söyleyerek; en büyük kısmı *canavarın* oluşturduğunu, ikinci sırada *aslanın* olduğunu ve en küçük yeri kaplayanın da *insan* olduğunu belirtir (1988, 588 c - 589 a). Ruhtaki bu ayrılık, tıpkı devletlerin yaratmak istediği insan gibi, insan tiplerine karşılık gelir. Daha açık bir ifadeyle, Platon'daki ruh kısımlarının her biri, bir insan tipine karşılık gelirken, insan ve buna bağlı olarak devlet ruhun hangi kısmına önem verirse, o kısım öne çıkar, insanın ve devletin belirlediği değer de o kısma göre şekillenir. *Canavar* kısmın tüketim toplumdaki sıradan insana denk geldiğini düşünürsek, demokrasinin yarattığı insan tipi de karşımıza çıkmış olur. Çoğunluğu oluşturan ve çoğunluğa uygun olan *canavar*, haz, acı ve çıkarı değer sayarak yaşarken “içlerindeki hayvanları dizginleyemez, tersine baş eğer onlara” (Platon, 1988, 590a). Çoğunluğa uygun olan *canavar* yanda arzu ve iştahlar insanı yönetir, insan kendisinin efendisi olamaz, sonuç olarak da arzu ve iştahların kölesi olur. Böylelikle de, özgürlük her ne kadar demokrasinin bir değeri olarak sunulsa da hiçbir zaman gerçekleşmeyecektir. Nitekim kişi, arzu ve iştahların kölesi olduğu anda, özgür olamayacak, kendi kendisinin efendisi olma durumu gerçekleşmeyecektir.

Max Horkheimer'e göre serbest girişim çağında, kişi bütünüyle benliğini, yani çıkarını korumaya adanmış, çoğunluğun aklının egemenliği altına girmiştir. Böylece kişi artık sadece maddî çıkarların peşinden koşar olmuştur (Horkheimer, 1998, s. 152). Bir başka deyişle, bireycilik ön plâna çıkmıştır. Ne var ki, kişinin çıkarlarının peşinden koşması, aklın, büyük ekonomik ve toplumsal güçler tarafından ele geçirilmesine neden olmuştur. Çünkü Horkheimer'e göre demokrasi ilkesinin ikizi olan çoğunluk ilkesi, ortalama insanın gözünde insanların çıkarlarını en iyi tartacak mercidir (1998, s. 71). Böylece kişi artık “hapsolmuş” durumdadır, bu hapsoluşta ise alt sınıf, üst sınıf, patron, işçi herkes etkilenir haldedir (Horkheimer,

1998, s. 71, s. 155). Bununla birlikte demokrasinin sonunu getirecek olan bu yönetim biçiminde baş değer sayılan, hayatın her alanına yayılması istenilen *özgürlük* kavramıdır (Özcan, 2009, s. 134). Demokrasinin sunduğu özgürlükten “isteyenin istediğini yapması” anlamı çıktığı için bir sınırı yoktur, bu yüzden de yönetimler halkın istediği herşeyi yerine getiremeyecek ve Platon’a göre “aşırı özgürlüğün tepkisi, insanda da toplumda da aşırı bir kölelikten başka bir şey” olmayacaktır (aktaran Özcan, 2009, s. 134). Halkın sınırsız isteklerini karşılamada zorlanınca, yönetim biçimi değişecek, demokrasi yerini tiranlığa bırakacak, böylece de halk tek kişinin kölesi haline gelecektir.

Bütün bunları göz önüne aldığımızda, bugün özgürlükten anlaşılan “isteyenin istediğini yapması” olduğu için, “demokrat” bir insanın *tüketim toplumunun* yarattığı sonuçlara şaşırması, pek de anlamlı olmayacaktır. “İsteyenin istediğini yapması” anlamındaki,

(...) bağımsızlık, özgürce gelişme, laiser aller¹⁴ talebi, tam da hiçbir dizginin yeterince sıkı olamayacağı kişiler tarafından en ateşli bir biçimde öne sürülüyor (...) Ama bu, dekadansın bir belirtisidir: bizim modern ‘özgürlük’ kavramımız, içgüdü-yozlaşmasının fazladan bir kanıtıdır (Nietzsche, 2005, s. 96).

Neo-liberal ekonomik yapı üzerine kurulu demokratik toplumlarda “herşeye izin var” görüşü, isteyeninin istediğini yapması, devletin, kişilerin ekonomik etkinliklerine karışmama, onları serbest bırakma talebidir. Nietzsche’nin 19. yüzyıl Avrupa’sının çöken bir toplum olduğunu söylemesi, “herşeye izin var” görüşüyle birlikte yaratılan “modern insan”ın değerleri soysuzlaştırmasından kaynaklanmaktadır (aktaran Kuçuradi, 2009b, s. 98). Nietzsche’ye göre 19. yüzyıldan beri hızla yayılan “herşeye izin var” görüşüyle birlikte, kurallara karşı “özgür olma” (romantizm), düzensizlik ve ölçsüzlük yerine “ihtiras”, karmaşıklık yerine “derinlik” gibi kavramlar, bu görüşün “moral” anlayışlarını yansıtmaktadır (aktaran Kuçuradi, 2009b, s. 99). Daha açık bir ifadeyle, “herşeye izin var görüşü” içinde, “herşey doğrudur” ilkesini de barındırmaktadır. Bununla birlikte bu talep, “doğal” bir şeymiş gibi insanlara sunulmaktadır. Ne var ki, serbest pazarın

¹⁴ Aldırmazlık.

(...) hiçbir doğal yanı yoktu; işler olurlarına bırakılmış olsa, serbest piyasalar hiçbir zaman ortaya çıkamazdı. Serbest ticaret sanayilerinin önde geleni pamuk sanayiinin gümrük tarifeleri, ihracat primleri ve dolaylı ücret desteklemeleri yardımıyla kurulması gibi, laissez-faire'in kendisi de devlet tarafından uygulanmıştı (...) Tipik bir faydacı açısından, ekonomik liberalizm en çok sayıda insanın en büyük mutluluk düzeyine erişebilmesi için uygulanması gereken bir sosyal projeydi; laissez-faire bir şeyi ele geçirmek için kullanılan bir yöntem değil, ele geçirilecek şeyin kendisiydi (Polanyi, 2013, s. 201).

Kuçuradi'ye göre serbest piyasa ekonomisinin talebi ve bu talebin oluşturduğu tuzak, iki farklı yoldan, doğrudan ve dolaylı (sosyal ve ekonomik) korunan temel haklar arasında bir fark görmemekten kaynaklanmaktadır (2015, s. 76). Söz gelimi “yaşama hakkı”, “kişi dokunulmazlığı hakkı”, “düşünce ve ifade özgürlüğü hakkı” gibi haklar kişinin olanaklarını gerçekleştirebilmesi için hiç kimse tarafından dokunulmamayı talep ederken, sosyal ve ekonomik haklar aracılığıyla korunan “beslenme hakkı”, “barınma hakkı”, “eğitim hakkı”, “sağlık hakkı” kişinin olanaklarını gerçekleştirebilmeleri için sağlanması gereken hakları ifade eder (Kuçuradi, 2015, s. 77). Serbest pazarın talep ettiği “ekonomik özgürlük” ise, özgürlüğün söz konusu olmadığı bir alanda talep edilmiş olmaktadır:

Böylece ekonomik haklar açısından düşünüldüğünde “ekonomik özgürlük”, kişinin ekonomik etkinlikler gerçekleştirirken engellenmemesi, başka bir deyişle ekonomik etkinliklerde sınırlamaların olmaması anlamına gelmiş oluyor; bu da bu tür hakların ne'liğine –insan hakları gözetilerek veya gözetilmeden çizilen sınırlar olmalarına– ters düşüyor. Ya da “ekonomik özgürlük”, kişilere, yalnızca belirli insan olanaklarını gerçekleştirirken değil, kendi çıkarlarını –yalnızca başka kişilerin çıkarlarıyla kaçınılmazcasına çatışmakla kalmayan, çok defa başka kişilerin temel haklarıyla da çatışan çıkarlarını– korumaya yönelik işler yaparken de “hiç kimse”nin karışmaması demek oluyor (Kuçuradi, 2015, s. 78).

Serbest pazarın desteklenmesi, başka bir deyişle ulusal ve uluslararası devlet politikalarında serbest pazarın “özgürlük” olarak sunulması ve “devletin küçültülmesi”, temel hakların belirlenmesinde sıkıntılar yaratmaktadır. Nitekim Karl Polanyi, “serbest pazar özgürlüğü” gibi özgürlüklerin, ondokuzuncu yüzyıl ekonomisinin ürünü olduğunu söylerken, siyaset ve ekonominin kurumsal olarak birbirlerinden ayrılmalarının da adalet için bir tehlike olduğunu belirtmektedir (2013, s. 339).

Serbest pazarın özgürlük olarak anlaşılması, özgürlük kavramının yanlış anlaşılmasından kaynaklanmaktadır.

Çünkü serbest pazar, aşağı yukarı aynı ekonomik gelişme düzeyinde olan ülkelerin ekonomik ilişkilerinde işleyebilir, ama gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan borçlu ülkeler arasındaki ilişkilerde bir tuzak gibi görünüyor (Kuçuradi, 2015, s. 78).

“Ekonomik özgürlük”, böylelikle insanın olanaklarını gerçekleştirmek için bir şey ifade etmezken, sadece kişilerin kendi çıkarlarına göre hareket etmelerini “sağlamlaştırır”. Böylece “piyasa ekonomisinin temel ahlâkî gerekçelerinden biri olan *bireysel fayda peşinde koşmanın, ortak faydanın sağlanması için de en iyi mekanizmayı yaratacağı* sözü (...) şüphe uyandırmakla kalmayıp tamamen yanlışlanmış oluyor” (Bauman, 2015, s. 10).

Serbest pazarda, isteyen istediğini, istediği şekilde, yani çıkarlarına uygun bir biçimde gerçekleştirir. Bununla birlikte tüketim artık insanların istek ve ihtiyaçları dışında gerçekleşmeye başlar.

İstek ve ihtiyaçları oluşturan medya ve reklamlar serbest pazarın en büyük tetikleyicisidir. Reklamlar, çoğunluğa hitap eden akıldır ve insanlara bir oyun oynayarak araçsal hale getirilmektedir. Akıllı araçsal hale getiren de insan, sonuçlarından zarar gören de insandır. Bu yüzden insanın ayırt edici özelliği olarak gösterilen akıl, insanı insanlıktan çıkartan bir özellik olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Aklın yüceltilmesine, insan olmanın akıllı olmaya indirgenmesine karşı çıkan görüşlere de rastlamaktayız. Söz gelimi Aristoteles, “insanın işi nedir?” sorusunun cevabını verirken, aklın bir güç olduğunu da söylemektedir (Özcan, 2006, s. 14). “İnsanın işi nedir?” diye soran Aristoteles, ilk önce “insanın işi ruhun akla göre etkinliğidir” der (2009, 1098a 5). Sadece insan akla uygun eyleyebilir. Fakat daha sonra “insanın işi ruhun akla ve erdeme göre etkinliğidir” diyerek, insanın, akla ve erdeme göre eyleyerek insanlaşmasını tamamlayacağını söyler (2009, 1098a 15). Başka bir deyişle, akıl bir güçtür, akıl insanı insan da yapabilir, insanı insanlıktan da

çıkabilir. İnsanı insan yapan, aklın hangi amaçla kullanıldığıdır, bu da erdemlerle ilgilidir. Aklın araçsal hale getirilmesi de, aklın insana yakışmayan şekilde kullanıldığını göstermektedir. Aklın araçsallaştırılması, akli tüketim toplumunun bir *ürünü* haline getirmiştir. Araçsal akıl üretir, toplum tüketir, araçsal akıl söyler, toplum söyleneni yapar.

Araçsal akli egemen kılmada en etkin rol kuşkusuz reklamlara aittir.

Reklamlar, tüketimi bitmeyen ürünleri bitirme veya tekrar tekrar tükettirme aracıdır.

Reklam, tekel koşullarında anlamsız bir görünüm aldıkça, kültür mutlak güç kazanır. Buradaki etkenler belirgin olarak ekonomiktir. Yaşamın kültür endüstrisi olmadan da devam edeceği çok açıktır, çünkü kültür endüstrisinin tüketicide yarattığı doygunluk ve ilgisizlik çok fazladır. Bu durumda karşı endüstrinin kendi kendine yapacağı fazla bir şey yoktur. Reklam kültür endüstrisinin yaşam iksiridir (Adorno, 2007, s. 100).

Adorno'nun bu belirlemesi, reklam sektörünün kültür endüstrisi için bir "can-kurtaran" olduğunu göstermektedir. Serbest piyasanın "kurtarıcısı" olan reklamlar, sistemin egemenliğini yalnızca tüketim alışkanlıklarını belirlemekle kalmaz, sistemin egemenliğini de sürdürürler. Bu anlamda reklam belki de tüketim toplumu çağının en önemli aracı halindedir. Tüketim, aklın bu hale gelmesi veya getirilmesiyle, artık insanların istek ve ihtiyaçları dışında gerçekleşmeye başlamıştır. İstek ve ihtiyaçları oluşturan akıl, yerini medya ve reklamlara bırakmıştır.

Reklam, pazardaki rekabet için bir yol gösterici, insanların tüketim alışkanlıklarını ve seçimlerini belirleyen bir "hizmettir". İnsanların tüketimini belirleyen bu "hizmet", *özgürlük* kavramı adı altında gerçekleşmektedir. Bugün özgürlük denince akla ilk gelen kavramlardan biri olan *liberalizm* ve ona bağlı olarak kurumlarıdır (devlet v.s.). Nietzsche'ye göre bu kurumlar ulaşıldıkları andan itibaren, liberal olmaktan çıkmaktadırlar ve özgürlüğe de en çok zarar veren kurumlar haline gelmektedirler (2005, s. 91). Günümüzde egemen olan liberal yönetimler ve onların yarattığı *bireyler*, tüketim toplumuyla çoğunluğa hitap eden *canavar* tipli insanı yaratmakta ve çoğunluğun aklına "hizmet" etmektedir. Nietzsche'nin "sürü hayvanı yapma projesi" dediği liberalizm (2005, s. 91) ve *sürü* dediği bu çoğunluk,

(...) bilmez dününü bugününü, oraya buraya sıçrar durur, habire otlar, dinlenir sonra, geniş getirir, sonra yine hoplayıp zıplamaya başlar, uzun süremez neşesine de neşesizliğine de, yani yalnızca birkaç saniye; bu yüzden efkarlı ya da bıkkın değildir bir an bile (2006, s. 11).

Nietzsche'nin bu söyledikleriyle birlikte, tüketim toplumunda kendini "kaybetmiş" insanları gözönüne alırsak, sadece anı, dolayısıyla hazlarıyla yaşadıkları karşımıza çıkmaktadır. Bunlar sadece haz ve acılara göre yaşamaktadır. Burada bir parantez daha açmak gerekirse, Nietzsche'nin "çileci ideal" dediği Hristiyanlık ahlâkı, ona göre bugüne kadar insanın tek *anlam* bulduğu şey olarak sunulmuştur (2013, s. 181). Başka bir deyişle, insanın hayatında yer alan boşluğu, Hristiyan ahlakının öğrettikleri doldurmaktadır. Çileci ideali reddedenler ise boşluğu, tüketerek doldurmak istemektedir. Tüketim toplumu modelinde ise, insanlardaki bu boşluğun yerini dolduran, yani insanların kafalarına yerleşmiş "boşuna yaşıyoruz"u yeniden "anlam"landıran şey, tüketmektir. Çileci ideali reddedenler, boşluğu tüketerek doldurmak istemektedir. Böylece Hristiyanlık ahlâkı şimdiye kadar sunulmuş olan tek "anamlı" şey iken, bugün insana sunulan bir diğer "anlam" "tüketerek var olma" olarak karşımıza çıkar. İnsanların da "tüketerek var olma"ya göre yaşamasına, pek de şaşırılmaması gerekir, öyle ki "herhangi bir anlam, anlam yoksunluğundan daha iyidir" (Nietzsche, 2013, s. 181). Dolayısıyla insanın sadece haz ve acılara göre yaşaması, anlamı tüketimde bulması, ihtiyacı olmadığı halde tüketmesi bir tür hastalıktır ve bu hastalık ne kadar normalleşirse, o denli insanlığı "çöküşe" götürmektedir. Liberalizmin yaratmak istediği insan tipi tam da buna hizmet etmektedir. Bu yüzden Nietzsche, liberalizmin yarattığı insan tipine karşı çıkmaktadır ve liberalizmin benimsediği, *her insan, her eylem, her kültür değerlidir* anlayışını reddetmektedir. Nietzsche'nin felsefecilere yüklediği en önemli görev ise, değerleri yeniden değerlendirmektir. (2013, s. 69). Ona göre her insan, her eylem, her kültür aynı değerde değildir, örneğin bazı kültürler insan dünyasını yükseltirken, bazıları insan dünyasını çöküşe uğratmaktadır (Nietzsche, 2013, s. 69).

Bugün artık çoğunluk tarafından özgürlük, "istediğini yapma" fikrine dayanmakla birlikte, hiçbir otorite tarafından kontrol edilmemeyi talep eder ve sadece *serbestliği* değer olarak görür (Özcan, 2009, s. 141). Birey böyle bir anlayışla

kendisini tek güç görür ve “amaca giden her yol mubah” olur. Başka bir deyişle bu anlamda özgürlük, “kendi doğasını, yani kendi hayatını korumak için kendi gücünü dilediği gibi kullanmak ve kendi muhakemesi ve aklı ile bu amaca ulaşmaya yönelik en uygun yöntem olarak kabul ettiği herşeyi yapmaktır” (aktaran Özcan, 2009, s. 141). Günümüzün “özgürlükçü” toplumlarında insan, bu şekilde birer araç haline getirilmiş, tüketimi kontrol edemeyerek arzu ve iştahlarının kölesi olmuştur. Oysa insan hakları açısından baktığımız zaman, insanların insanca yaşamaları için bu özgürlük bir bataklık gibi görünmektedir. Çünkü insan hakları, insanların değerli etkinliklerde bulunması için sağlanması gereken haklardır, insan yarattığı değerlerle tam anlamda insan olacaktır (Kuçuradi, 2013, s. 42). Ancak bu özgürlük anlayışıyla tüketim toplumundaki insan, tüketerek özgürleştiğini zannetmekte ve yarattıklarıyla değil, tükettikleriyle özellik kazandığını düşünmektedir. Bu yüzden özgürlük diye dile getirilen “ekonomik özgürlüğün” devletin kontrolünde olması daha da önem kazanmaktadır.

Bütün bunlarla birlikte, tüketim toplumu modelini insanlığa tehdit olarak gördüğümüz zaman, ulusal ve uluslararası politikalarda değişiklik yapılması gerektiğini de görmemiz gerekmektedir. Yapılacak olan bu değişikliği de “20. yüzyıldan beri ulusal ve uluslararası politikaların ana amacı olan, sıfatları ne olursa olsun, gelişmenin/kalkınmanın yerine, açıklıkla kavranılmış insan haklarını koymak ve ulusal ile uluslararası düzeyde gerektirdiklerini yerine getirmek” olarak belirleyebiliriz (Kuçuradi, 2015, s. 79).

SONUÇ

Yaşadığımız çağ, hayatın *tüketim toplumu* modelinin anlayışlarıyla yaşandığı bir çağdır. Bununla birlikte tüketim toplumu modelini yaratan politikalar ve bu modelin yarattığı sonuçları gözönüne aldığımızda, insan haklarına nasıl bir tehdit oluşturduğunu görmek, insan hakları için alınabilecek önlemler bakımından önemlidir. Tüketim toplumunda yaşayan ve *çalışan* insanın, bu politikalardan olumsuz anlamda etkilendiği de gözle görülür niteliktedir.

Bu olumsuzlukları ve tehditleri gidermenin önkoşullarından biri, insan haklarının, insanın değeri ve değerleriyle ilgisini görmektir. Serbest pazarın koruyucusu nitelikte olan politikaların tehlikelerinin giderilmesi de, insan haklarına dayalı, insanın değerini koruyan “politika”larla mümkündür.

Tüketim toplumunda yaratılan “sahte” ihtiyaçlar, tüketimin sürekliliğine ve doyumsuzluğuna neden olmaktadır. Tüketimin sürekliliği, “sahte” ihtiyaçları da beraberinde getirir. Çünkü bu “sahte” ihtiyaçlar, serbest pazarın anlayışlarıyla birlikte sürekli yenilenmekte ve artmaktadır. Tüketimin “doruk” noktalarda yaşandığı alışveriş merkezleri, “her şeyin yapıldığı” ve “satıldığı” yerlerdir. Ne var ki, ihtiyaç fazlası tüketimi teşvik eden bu yerler, sürekli artmakta ve kendi istediği insan tipini, “avm insanı”nı yaratmaktadır.

Kuçuradi, tüketim toplumunun yarattığı sorunları ortadan kaldırmak için, uluslararası politikalarındaki düzenleme biçimlerinin, serbest pazarın anlayışlarından sıyrılıp, insanın değerini korumayı amaçlayan ilkelerle düzenlemek gerektiğini söylemektedir (2015, s. 72). Çünkü serbest pazarı destekleyen düzenlemeler devam ettikçe, insan hakları ihlalleri de artmaya devam edecektir. Serbest pazar koşullarında birçok insanın eğitim hakkı, sağlık hakkı gibi insansal olanaklarının gerçekleştirilmesi için gerekli olan temel haklar karşılanmadığından, çalışma hakkının korunması özel bir önem taşımaktadır.

Her insan, bir topluluk içinde diğer insanlarla birlikte yaşamaktadır. Ne var ki, “insan disharmonik bir varlık-yapısına sahiptir; insanın bu varlık-yapısı, hem iyinin,

hem kötünün, hem haklılığın, hem haksızlığın (...) birbirine karşıt ‘çekirdeklerini’ içinde taşır” (Mengüşoğlu, 1988, s. 15). Nasıl ki birbirinin üzerine basarak yaşayan insansa, bir durumda kendisinin haksız olduğunu söyleyebilen de insandır. İnsanın disharmonik bir yapıya sahip olması, insanın var olduğu her yerde de bu durumun devam edecek olmasından dolayı, insan hakları ihlalleri tamamen sona ermeyecektir. Ne var ki, insanı umutsuzluğa düşüren tek tek insanlarsa, umutlandırıcı da tek tek insanlardır. İhlallerin en aza inmesini sağlayacak olan, yine insanın kendisidir. Bu doğrultuda insanların olanaklarını gerçekleştirme ve geliştirme için oluşturulan belgeleri gözönüne alırsak, bu belgelerin insan hakları ihlallerini en aza indirilmesini sağlamada önemi büyüktür. Çünkü, bu belgeleri

(...) imzalamış olan devletler, insan hakları olarak kabul edilen bazı hakları resmen ‘tanımış’ oluyor ve yurttaşlarına ve birbirlerine, bu hakların gerçekleşmesi için ‘önlemler alma’ sözünü vermiş bulunuyor. Aslında yapmaya söz verdikleri (yani *Sözleşmelerin* imzalandığı anda iktidarda olanların, içtenlikle veya içtenliksiz söz verdikleri) şey, özel türden normlarla –orada insan hakları olduğu kabul edilen normlarla– belirlenen bir düzen kurmaktır; yani yasaları başka türden normlara (empirik-kültürel v.b. normlara) göre değil, insan hakları ilkelerine uygun oluşturmaya söz veriyorlar; ama yine de bu normları *Sözleşmelerde* çizilen sınırlar çerçevesi içinde oluşturmaya söz veriyorlar (Kuçuradi, 2011a, s. 200).

İnsan haklarını korumak ve geliştirmek için oluşturulan belgeler, insanın değeri bilgisi temelinde düzenlenmeden, insan hakları ihlalleri bir anlamda meşrulaştırılmış olur. Çünkü

(...) belgelerin birçok maddesi çeşitli devletlerin anayasalarına olduğu gibi aktarıldığı için, bu karıştırmalar anayasalara da yansıyor, yaşamayı olduğu kadar yasaların uygulanmasını da etkiliyor ve oldukça sık, bu belgelerin kaleme alınma niyetlerine ters düşen kararlara ve eylemlere götürüyor (Kuçuradi, 2011a, s. 196).

Karıştırmaların en önemlilerinden bazıları, temel kişi hakları ile grup haklarının ve temel kişi haklarının yurttaşlık haklarıyla (devletler tarafından sağlanan, ekonomik, sosyal ve siyasal haklarla) karıştırılması olarak karşımıza çıkar (Kuçuradi, 2011a, s. 196).

İnsanı diğer canlılardan ayıran bir özellik ya da olanak olarak çalışma, kişilerin içinde yaşadıkları siyasal toplumda, kendi özelliklerine uygun iş

bulabilmeleri bakımından temel bir haktır. Başka bir ifadeyle çalışma hakkı, “kişilerin kendi özelliklerine uygun iş bulabilmeleri istemidir” (Kuçuradi, 2010 s. 65). Dolayısıyla bu bağlamda “çalışma hakkı”, kişilerin kendi olanaklarını gerçekleştirebilmeleri için gerekli koşulları sağlamak amacıyla devletler tarafından (çalışmanın öncesinde, sırasında ve sonrasında gerekenleri de düşünerek) korunması gereken temel bir haktır.

İnsanların olanaklarını gerçekleştirmeleri ve geliştirmeleri için insan hakları belgelerini yeniden gözden geçirmek, yalnızca önemli değil, gereklidir de. Bu belgelerin tam anlamıyla insan haklarını korumak için yeniden gözden geçirmek “toplumsal ve bu arada ekonomik ve siyasal ilişkilerin yeni ve değerli ilkelere göre (insanın değerini ya da bir ülkede yaşayan herkesin ‘insan hakları’ni koruyan ilkelere göre) yeni baştan düzenlenmesini ve yürütülmesini” gerektirmektedir (Kuçuradi, 2010, s. 80). Aksi halde, belgelerde bazı kavramların içeriklerinin bulanık olması, böylece de amaçları dışında kullanılmaları, “çıkarları koruyan uluslararası politikalar” a bir bakıma “destek” olmakta, devletlerin de onayıyla (bu belgeleri imzalamalarıyla), insan hakları korunamamakta, ihlaller bir nevi meşrulaştırmaktadır.

KAYNAKÇA

- Adorno, Theodor W. (2007). *Kültür Endüstrisi ve Kültür Yönetimi*, Çev. Elçin Gen-Mustafa Tüzel-Nihat Ülner, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akar, Rıdvan (1999), *Aşkale Yolcuları: Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Arendt, Hannah (2013), *İnsanlık Durumu*. Çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aristoteles (2007), *Nikomakhos'a Etik*. Çev. Saffet Babür, Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Aristoteles (2010), *Politika*. Çev. Mete Tunçay, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Baudrillard, Jean (2012), *Tüketim Toplumu*. Çev. Ferda Keskin ve Hazal Deliceçaylı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Zygmunt (1999), *Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar*. Çev. Ümit Öktem, İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Bauman, Zygmunt (2010), *Küreselleşme*. Çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Zygmunt (2015), *Azınlığın Zenginliği Hepimizin Çıkarına mıdır?* Çev. Hakan Keser, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Camus, Albert (2010), *Sisifos Söyleni*. Çev. Tahsin Yücel, İstanbul: Can Yayınları.
- Coşgun, Melek (2012), "Popüler Kültür ve Tüketim Toplumu". *Yaşambilimleri Dergisi*. Sayı 1. s. 837-850.

- Demir, Filiz Otay (2015), *Sadece: Tüketim Olgusu Üzerine Denemeler*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Exupéry, Antoine de Saint (2016), *Küçük Prens*. Çev. Sumru Ağiryürüyen, İstanbul: Mavi Bulun Yayıncılık.
- Gemalmaz, Mehmet Semih (2011), *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukuku Belgeleri: II. Cilt Uluslararası Sistemler*. İstanbul: Legal Yayıncılık.
- Gorz, André (2001), *Yaşadığımız Sefalet*. Çev. Nilgün Tural, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gorz, André (2007), *İktisadi Aklın Eleştirisi*. Çev. Işık Ergüden, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Horkheimer, Max (1998), *Akl Tutulması*. Çev. Orhan Koçak, İstanbul: Metis Yayınları.
- Horkheimer, Max ve Adorno, Theodor W. (2010), *Aydınlanmanın Diyalektiği*. Çev. Elif Öztarhan ve Nihat Ülner, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kant, Immanuel (2015), *Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi*. Çev. İoanna Kuçuradi, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kuçuradi, İoanna ve Peker, Bülent (2004), *Elli Yıllık Deneyimlerin Işığında Türkiye’de ve Dünyada İnsan Hakları*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kuçuradi, İoanna (2009a), *Uludağ Konuşmaları*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.

- Kuçuradi, İoanna (2009b), *Nietzsche ve İnsan*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kuçuradi, İoanna (2010), *Çağın Olayları Arasında*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kuçuradi, İoanna (2011a), *İnsan Hakları Kavramları ve Sorunları*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kuçuradi, İoanna (2011b), *Etik*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kuçuradi, İoanna (2013), *İnsan ve Değerleri*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kuçuradi, İoanna (2015), “İnsan Hakları Işığında Tüketim Toplumu”. *Sadece: Tüketim Olgusu Üzerine Denemeler*. ss. 71-81. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Lafargue, Paul (2015), *Tembellik Hakkı*. Çev. Işık Ergüden, İstanbul: Kırmızı Kedi Kitabevi.
- Marx, Karl (1997), “Boş Zaman Üzerine Seçmeler”. Çev. Alp Tümertekin, *Çalışmak: Yorar*. Sayı 12, ss. 23-29, İstanbul: Cogito
- Marx, Karl (2000), *1844 El Yazmaları*. Çev. Murat Belge, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Marx, Karl (2014), *Kapital I. Cilt*. Çev. Nail Satlıgan ve Mehmet Selik, İstanbul: Yordam Kitap
- Mengüşoğlu, Takiyettin 1988, *İnsan Felsefesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Özcan, Muttalip (2009), “Temel Dayanakları Bakımından Demokrasi: Antik ve Modern”. *Toplum ve Demokrasi Dergisi*. Sayı 3 (6-7), s. 125-148.
- Özcan, Muttalip (2006), *İnsan Felsefesi: İnsanın Neliği Üstüne Bir Soruşturma*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Platon (1988), *Devlet*. Çev. Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Polanyi, Karl (2013), *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*. Çev. Ayşe Buğra, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Russell, Bertrand (1997), “Aylaklığa Övgü”. Çev. Alp Tümertekin, *Çalışmak: Yorar*. Sayı 12, ss. 61-73, İstanbul: Cogito
- Russell, Bertrand (2013), *Aylaklığa Övgü*. Çev. Mete Ergin, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Tomlinson, John (1999), *Kültürel Emperyalizm*. Çev. Emrehan Zeybekoğlu, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

ÖZGEÇMİŞ

Serhat Durup

1989 yılında doğdu. Maltepe Üniversitesi Felsefe Bölümü'nden mezun oldu. Lisans döneminde Sinema ve Televizyon Bölümü'nden de yan-dal sertifikası bulunmaktadır. Şu anda özel bir okulda Felsefe Öğretmenliği yapmaktadır.

Öğrenim: Maltepe Üniversitesi Felsefe Bölümü 2013

Maltepe Üniversitesi İnsan Hakları Tezli Yüksek Lisans 2016